

XIX A. LIETUVIŲ DIDAKTINĖ PROZA: ADRESATAS IR TEKSTAS

XIX a. lietuvių didaktinė proza ir literatūrinė komunikacija

Moralumo ir naudos matas – Švietimo epochos dominantė

XIX a. didaktinė lietuvių literatūra atspindi bendrąjį europinės minties kelią, negana to, „didaktinė proza – Šviečiamąjo amžiaus produktas“¹. XIX a. Lietuvoje šviečia tokia pati Švietimo saulė, kaip ir Europoje. XVIII a. vokiečių dailininkas D. Chodowieckis (Chodoveckis) vario graviūroje „Švietimas“ vaizduoja virš gyvenvietės kylančią saulę, visa ką užliejančią šviesa ir šiluma. „Šviesos sąvoka XVIII a. įgyja naują svarbią reikšmę. Dabar šviesa minima kiekvienąsyk, kai kalbama apie protą, laisvę ar didelę laimę.“² Šviesos sėma įeina į visomis kalbomis Švietimą įvardijančių pavadinimų turinį: *Enlightenment* (Anglijoje), *siècle des lumières, siècle éclairé* (Prancūzijoje), *Aufklärung* (Vokietijoje), *Illuminismo* (Italijoje), *Ilustración* (Ispanijoje), *Oświecenie* (Lenkijoje), *Просвещение* (Rusijoje). Įvairių šalių švietimo variantai skiriasi savo forma, bet tapatūs ar panašūs turiniu. Ryškiu šviesos srautu liejosi ir kitų Europos kultūrų (vengrų, čekų, slovakų, chorvatų, serbų, slovėnų, rumunų, bulgarų, graikų...) švietimas³.

Švietimo banga kyla Anglijoje, o šviečiamoji filosofija susiformuoja Prancūzijoje. Johnas Locke'as (Džonas Lokas) (1632–1704) dirbo sensualistinės pažinimo teorijos srityje, sukūrė liberalizmo doktriną. Anglijoje padedami gamtamoksliniai bręstančios Švietimo epochos pamatai (I. Newtonas (Niutonas) ir kt). Vokietijos švietėjas žydas Mosesas Mendelssohnas (Mosesas Mendelsonas) (1729–1786) parašo įsidėmėtiną straipsnį „Kas yra Švietimas?“ („Was ist Aufklärung“, 1784). Į problemos svarstymą įsijungia Gottholdas Emphraimas Lessingas (Gotholdas Efraimas Lesingas), Johannas Gottliebas Herderis (Johanas Gotlybas Herderis), Immanuelis Kantas ir kiti. Šie mąstytojai plėtojo koncepciją, pasak kurios „švietimas esąs dvasinis vadovavimas žmonėms (išskirta mano Dž. M.), kad šie remtųsi savo protu, kaip reikalauja žmogaus paskirtis“⁴. I. Kantas, atkartodamas Horacijaus devizą „*Sapere aude!*“ teigia – turėk drąsos naudotis savo protu⁵.

Modernioms racionalistinėms švietėjų idėjoms nesunku buvo plisti Olandijoje, pliuralistinių nuotaikų krašte. Už Atlanto, Amerikoje, pasirodo klasikiniais tapę Švietimo veikalai: E. Alleno *Reason, the only oracle of man – Protas – vienintelis žmogaus orakulas* (1784); Th. Paine'o (Peino) *The age of reason – Proto amžius* (1794). Tačiau „kad ir kokios reikšmingos būtų Švietimo epochos ištakos, susiformavusios Olandijoje, Anglijoje ir Amerikoje, XVIII amžius civilizuo tam pasauliui tapo prancūziškuoju – *siècle française*, o pačiai Prancūzijai tai buvo filosofijos amžius – *siècle philosophique*“⁶. Švietimo pasėta sėkla sudygo Prancūzijos revoliucinėje dirvoje. Didžioji prancūzų revoliucija (1789–1794), kurios programa išreikšta skambiu lozungu „*Liberté, égalité, fraternité*“ – „Laisvė, lygybė, brolybė“, rėmėsi šviečiamąja mintimi. Švietėjų socialinė doktrina [...] primena kaltintojo kalbą politiniame procese, kur teisiama –

¹ Vanagas V. Pamokymų apysakos, in Lietuvių didaktinė proza, Vilnius: Vaga, 1982, p. 5.

² Im Hof U. Švietimo epochos Europa, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 11–12.

³ Лихачёв – Д. С. Лихачёв, Избранные работы: в 3 т., Ленинград: Наука, 1987, т. 3, p. 54–301.

⁴ Minkevičius J. Naujųjų amžių metmenys, in Filosofijos istorijos chrestomatija: Naujieji amžiai, Vilnius: Mintis, 1987, p. 20.

⁵ Šis devizas tapo žymaus Lekijos Švietimo periodinio leidinio *Monitor* epigrafu.

⁶ Minkevičius, Naujųjų amžių metmenys, 1987, p. 23.

feodalizmas. Daugiausia parenkami „neigiami faktai“, tačiau jie nesufalsifikuoti – juk prancūzų absoliutizmo nusikaltimų sąrašas iš tiesų buvo didelis“⁷. Prancūzų revoliucija – apčiuopiamiausia, radikaliausia, „kūniškiausia“ šviečiamųjų postulatų išraiška. Tai buvo įvykis, tarsi ryški fakelo šviesa matėsis visoje Europoje. Per Europą garmėjusių revoliucijų aidai atklysdavo ir į atkampią Lietuvą. Antai M. Valančius *Pastabose pačiam sau* apmąsto kitų kraštų politinius įvykius (tiesa, vėlesnius nei 1789–1794 m. Prancūzijos revoliucija): „Pradžioje 1848 m. revoliucija kilo pirma Italuose, viešpataujant Pijui IX; paskui prancūzai išginė iš savo kraštų karalių Liudviką Filipą su visa jo gimine ir paskelbė Prancūziją respublika. Galų gale ėmė virti visi vokiečiai, reikalaudami iš savo valdžios konstitucijos. Tuo metu rusų valdžia mano revoliuciją tikrai kilsiant ir tuose kraštuose, kurie buvo nuo lenkų atplėšti.“⁸ Šiuo atveju įdomu pasekti, kaip kūrėjo mintis nuo tolimosios Italijos, Prancūzijos keliauja carinės Rusijos link: Lietuvą stengiamasi matyti Europos politiniame kontekste.

Ne mažiau už patį revoliucijos faktą žmonių protus domino ir filosofinė prancūzų mintis. René Descartes'o (Rene Dekarto) (1596–1650) racionalistinė filosofija, Denio Diderot (Didro) (1713–1784) enciklopedizmas, Voltaire'o (Voltero) (1694–1778) kriticizmas, Jullian'o Offray de Lamettrie (Žiuljeno Ofrei de Lametri) (1709–1751), Claude Adrieno Helvétiaus (Klodo Adriano Helvecijaus) (1715–1777), Paulo Holbacho (1723–1789) materializmas ir jo orientacija į praktinę gyvenimo pusę XVIII a. Europoje buvo aktualu. Ypač aktualus buvo antropocentrinis humanistinis prancūzų filosofijos nusistatymas, jis randa atgarsį tolimiausiuose senojo žemyno kampeliuose.

XVIII a. Paryžiuje funkcionavo filosofų „salonai“ – kultūros centrai, telkę filosofus, mokslininkus, publicistus. P. Holbacho salonas – vienas žinomiausių. Tai būta tikros enciklopedistų laboratorijos. Jos siela – D. Diderot⁹. Šviečiamasis salonų gyvenimas vyko daugely Europos šalių ir miestų, ne tik Paryžiuje: Vienoje, Ženevoje, Berlyne ir kitur¹⁰. Žinoma, jų būta ir Abiejų Tautų Respublikoje. Labai tolimą, bet nepaprastai įdomią sąšauką su Europos didmiesčių salonine kultūra aptinkame XIX a. vidurio klestinčiuose švietėjiškuose Varniuose. Varnių „miestelio inteligentija, sekdamas didmiesčių madomis, įsitraukė į savotišką saloninį gyvenimą. Didesni lituanistikos žinovai S. Daukantas, [...] M. Akelaitis, L. Ivinskis, A. P. Kašarauskas, Jokūbas Daukša, V. Andriejauskis, M. Giedraitis dažnai susitikdavo vieni pas kitus: susidarydavo ta natūralios mokslinės diskusijos aplinka, be kurios sunku įsivaizduoti kultūros židinio veiklą“. Organizuotai lankytos istorinės Žemaitijos vietos ir pan.¹¹ Šviečiamuosiuose elitiniuose salonuose imama kalbėti apie skurdžiojo luomo būtį, mąstyti apie paprasto žmogaus egzistenciją. Švietimo filosofija yra sociali, nukreipta į žmogaus gyvenimo keitimą, tobulinimą, akcentuojamos prastuomenės reikmės, galimybės. Štai Holbachas duoda išmintingų patarimų valdovams: „Valdovai! [...] Valdykite juos (pavaldinius – Dž. M.) teisingai, duokite jiems gerus įstatymus, gerbkite jų laimę ir nuosavybę; rūpinkitės jų švietimu, skatinkite jų darbus, atlyginkite jiems už talentus ir dorybes, šalinkite smurtą ir nesirūpinkite, kaip jūsų pavaldiniai mąsto apie tuos dalykus, kurie nėra naudingi nei jums, nei jiems patiems.“¹²

Valdyti taip, kad būtų naudos, ir auklėti, siekiant naudos – abi šios nuostatos to paties medžio vaisiai. Jean-Jacques Rousseau (Žanas Žakas Ruso) (1712–1778) parašo du filosofinius romanus. Vienas iš jų *Emilis, arba Apie auklėjimą* (1762). Prancūzų mąstytojas kelia žmogaus prigimties klausimą, analizuoja natūralių gamtos dėsnių įtaką žmogaus gyvenimui. Auklėjimo tikslas – išugdyti darbščius,

⁷ Kisel – M. A. Киссель, Предисловие, in Французское Просвещение и революция, Москва: Наука, 1989, p. 8.

⁸ Valančius M. Pastabos pačiam sau, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 40–41.

⁹ Koganas J. J. Holbacho ateizmas, in Holbachas, Laiškai Eugenijai; Sveikas protas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 15.

¹⁰ Im Hof U. Švietimo epochos Europa, 1993, p. 96–100.

¹¹ Aleksandravičius E. Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais. Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 92.

¹² Holbachas P. Sveikas protas, in Laiškai Eugenijai; Sveikas protas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963, p. 373.

aktyvius visuomenės narius, šalies piliečius. Tinkamai žmogų išlavinti galima remiantis tik gamtos, natūros pavyzdžiu; žmogiškoji kūryba, estetiškas skonis taip pat turi stovėti ant gamtiškojo pagrindo: „Žmonės savo darbais kuria grožį tik pamėgdžiodami. Visi tikrieji modeliai skoniui pasireikšti yra gamtoje. Juo labiau mes tolstame nuo didžiojo meistro, tuo labiau iškreipti mūsų kūriniai.“¹³

Žmogaus prigimties akcentavimas, racionalizmas ir natūralizmas XVIII a. Europos intelektinėje panoramoje iškyla kaip ryškūs ženklai. Jie sudarė Švietimo epochos pagrindą ir Abiejų Tautų Respublikoje. „Prancūzų įtaka, kuri amžiaus pradžioje tepalietė siaurą aristokratų ratą dabar įgavo didesnę reikšmę, kadangi tokių rašytojų kaip Diderot, Voltaire'as, d'Alembertas bei Rousseau idėjos pradėjo skverbtis į lenkų protus“, – apie antrąją aštuonioliktojo amžiaus pusę kalba Czesławas Miłoszas (Česlovas Milošas)¹⁴. Šalyje veikia Nacionalinė edukacinė komisija (įsteigta 1773 metais), kuri rūpinasi mokyklų tinklo kūrimu ir plėtimu, vadovėlių leidyba; čia reiškiasi švietėjiškos pakraipos kūrėjai Ignacas Krasickis (1735–1801), A. Naruszewiczius (Naruševičius) (1733–1796), S. Trembeckis (1735–1812) ir kt. F. K. Dmochowski (Dmochovskis) lenkų kalba pagal N. Boileau-Despréaux (Bualo-Depreo) parašo *Poezijos meną*. Lenkiškojo Švietimo specifika – šviečiamosios teatro misijos svarba. „Didelis Nacionalinio Teatro nuopelnas, kad jis kartu su visa Švietimo kultūra dalyvavo naujo tipo savimonės formavime.“¹⁵ Šviečiamasis Lenkijos teatras nuėjo ilgą kelią nuo elementarių moralinių pamokymų komedijų (tai buvo populiariausias žanras scenoje dar nuo mokyklinio teatro laikų) iki gana rimtų moralinės problematikos komedijų, sukurtų pagal prancūzų pavyzdį¹⁶. Taigi „nacionalinis teatras, taip pat, kaip ir mokyklinis, atliko didaktinę funkciją, sprendė moralinio auklėjimo klausimus“¹⁷.

Apskritai visame Švietimo mene labai ryški pasaulietinė tendencija. Ji apima literatūrą, tapybą, muziką, architektūrą... Pasaulietinės estetiškos minties iniciatyva projektuojami ir statomi visuomeniniai pastatai, tarp jų ir kultūrinės-šviečiamosios paskirties – observatorijos, bibliotekos, mokymosi patalpos, administraciniai pastatai (rotušės ir kt.)¹⁸. Analogiškos pasaulietinės miesto tvarkymo tendencijos stebimos ir XIX a. vidurio Varniuose, kur reziduoja švietėjas vyskupas M. Valančius. Čia ne tik remontuojamos bažnyčios ar kiti konfesiniai pastatai. M. Valančiaus rūpesčiu Varniuose įsteigiama pašto stotis, pradėta tvarkyti miestelio gatvės, pasirūpinama atidaryti vaistinę. Duris atveria A. Zavadskio knygyno filialas ir t. t.¹⁹

Pasaulietinė kultūrinė veikla ryški ir tuometiniame Vilniaus gyvenime. Labai svarbus faktas visai Lietuvai buvo Vilniaus archeologijos komisijos ir Senienų muziejaus įkūrimas (1855 metai). Archeologijos komisija norėjo „suburti į vieną draugiją visą intelektualinį Lietuvos potencialą“²⁰, ji „reiškėsi tokiose mokslinio gyvenimo srityse, kurios netilpo net į pačią plačiausią archeologijos sampratą“²¹. 1853–1863 metais Vilniuje veikia ir Labdarybės draugijos Muzikos mokykla, kurios steigėjas buvo E. Römeris (Riomeris), domėjęsis muzikos pedagogikos naujovėmis Europoje ir tas naujoves bandęs taikyti Lietuvoje. Pasak E. Aleksandravičiaus, „muzikos mokykla, kaip ir pati Vilniaus labdarybės draugija, iš esmės buvo naujoviška, demokratėjančios mūsų kultūros institucija, vienijusi keliolikos aristokratų ir turtingesnės inteligentijos švietėjiškas ir filantropines pastangas“²². Vėliau

¹³ Ruso Ž. Ž. Emilis, arba Apie auklėjimą, in Menas ir estetiškas auklėjimas (Estetinė kultūra), Vilnius: Mintis, 1989, t. 4, p. 142.

¹⁴ Miłosz Cz. Lenkų literatūros istorija, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 174.

¹⁵ Sofronova – L. A. Софронова, Польская театральная культура эпохи Просвещения, Москва: Наука, 1985, p. 233.

¹⁶ Ten pat, p. 124.

¹⁷ Ten pat, p. 48.

¹⁸ Sverdiolas A. Prigimtis: Ruso, Sadas ir kiti, in Veidai, Vilnius: Vaga, 1989, p. 43.

¹⁹ Misius K. Varniai 1850–1914 metais, in Varniai (Žemaičių praeitis), Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996, t. 4, p. 193–194.

²⁰ Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, p. 249.

²¹ Ten pat, p. 248.

²² Ten pat, p. 246.

lietuvių pasaulietinės inteligentijos visuomeninės veiklos židinių randasi ir kitose Lietuvos vietose: Marijampolėje, Kaune, Šiauliuose ir kitur²³.

Švietimo epochoje stipriai keičiasi žmogaus gyvensena. Būtent dabar atsisakyta ilgai viešpatavusios lotynų kalbos, tokia universalial kalba daug kur tampa prancūzų. Tiesa, Lietuvoje tokių teisių prancūzų kalba neįgyja. Susidomima nacionalinėmis kalbomis (Švietimas – tautinių sąjūdžių priešaušris).

„Švietimo filosofija skyrėsi nuo ankstesnių filosofijos teorijų savo paskirtimi: anksčiau filosofai rašė filosofams (arba kitiems apsišvietusiems žmonėms), švietėjai rašė visiems.“²⁴

Kaip minėta, XVIII a. tradiciškai dažnai pavadinamas filosofų amžiumi. Tačiau kartu pastebima, kad „profesionali filosofija tarsi pasitraukia į antrąjį planą, užleisdama vietą saloniniam ir kvazimoksliniam filosofavimui. Volteras, Lametri, Holbachas, d’Alamberas, Kondiljakas, Helvecijus ir kiti iš esmės tikrai skleidžia pasaulėžiūrinės, „ideologinės“ išvadas tų pamatinių principų, kuriuos nustatė XVIII amžiaus mąstytojai – Dekartas, Spinoza, Leibnicas, Paskalis. Radikaliam apmąstyti šiuos principus, taigi filosofuoti tikrąja šio žodžio prasme, jie nepajėgė“²⁵. Švietimo filosofijai priekaištaujama būtent dėl jos „pritaikomumo“, orientavimosi į pamokymą auklėjimą, utilitarinių* tikslų siekimą, dėl jos noro keisti žmogaus gyvenimą. Tiesa, „XVIII amžiaus susmulkėjusi filosofija svarbi kuo kitu – plėtodama ankstesnės filosofijos išvadas, ji padeda įžiūrėti jos tikrąsias pasekmes“²⁶. Švietimo epochoje istorijos prasmė – kita: žmogaus galimybės tampa kitokios, jis gali analizuoti savo būtį ir ją keisti (ir istorine prasme). Švietimo žmogaus pasaulį ir jį apmąstančią filosofiją galima apibūdinti kaip optimistinę: tikima pažanga, kovojama su įvairiausiomis dogmomis, atsiranda vietos religiniam skepticizmui. Aukštai iškeliami „sveiko proto“, moralės principai: labai svarbu, kad apšvieta, besiremianti „sveiku protu“, tarnauja ir prastuomenei. Tai pagrindinė, išskirtinė Švietimo orientacija (ant šito pagrindo stovi ir XIX a. lietuvių didaktinės prozos šviečiamosios nuostatos). Pasak P. Holbacho, „sveiko proto žmonės ramiai dirba, norėdami apšviesti, jų įgytos žinios pamažu sklinda ir ilgainiui pasiekia prastuomenę“²⁷.

XVIII a. pabaigoje racionalizmo šviesos spinduliai atsklinda ir į Lietuvą (daugiausiai per Lenkiją), tuo tarpu Europoje Švietimo saulė jau pasiekusi zenitą. Lietuvoje būta dviejų ryškių Švietimo sąjūdžio etapų: 1) bajoriškasis švietimas, kur dominavo lenkiškoji kultūra, 2) lietuviškasis, kuris išjudino plačius Lietuvos gyventojų sluoksnius²⁸.

Lietuva turi ir savų žymių švietėjų. Vienas iš jų – Kazimieras Narbutas (1738–1807), lankęsis Prancūzijoje, Vokietijoje, taigi su Švietimo idėjomis galėjęs susipažinti iš pirmų lūpų. 1769 metais jis parašo reikšmingą darbą *Logika, arba Mąstymo ir daiktų apgalvojimo mokslas*. Šiuo ir kitais darbais K. Narbutas Lietuvos Švietimo padangėje įsitvirtina kaip pirmasis logikos, racionalizmo skelbėjas. Hieronimas Stroynowski (Stroinovskis) (1752–1814), domėjęsis žmogaus elgesio normomis, vienas žmogaus savybes priskiria moralinio gėrio, kitas – moralinio blogio pusėms. Toks savybių skaidymas, poliarizavimas taps esminiu meniniu didaktinės prozos ypatumu. Angelas Daugirdas (1776–1835), užbaigęs lenkiškojo Lietuvos švietimo etapą, aiškinosi, kas lemia žmogaus moralinius įsipareigojimus, kaip įtvirtinti moralės normas. Jis parašė *Traktatą apie logiką, metafiziką ir moralės filosofiją* (1821), *Prigimtinių mąstymo taisyklių aiškinimą, arba Teorinę ir praktinę logiką* (1822).

Lietuviškojo Švietimo sąjūdžio veikėjai savo dėmesį nukreipia į paprastą liaudį, kalbėjusią lietuviškai. Tai susiję ir su romantinėmis nuostatomis, meno tautiškumo programa. „Užskurdusią, beteisę, vos

²³ Vėbra R. Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje, Kaunas: Šviesa, 1992, p. 73–81.

²⁴ Genzelis B. Lietuvos filosofijos istorijos bruožai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 79.

²⁵ Sverdiolas A. Prigimtis..., 1989, p. 282.

* Utilitarinis – praktinis. (Red.)

²⁶ Sverdiolas A. Prigimtis..., 1989, p. 282.

²⁷ Holbachas P. Sveikas protas, 1963, p. 373.

²⁸ Genzelis B. Lietuvos filosofijos istorijos bruožai, 1997, 81.

rusenančią XIX a. pradžios lietuvių raštiją ši programa palietė kaip galingas tapsmo akstinas.²⁹ Domimasi Lietuvos istorija (I. Danilavičius, S. Daukantas, J. Lelewis, I. Onacevičius ir kt.). Istoriosofinių užmojų turi Antanas Tamošius Bukota (1808–1876) artimai bendravęs su didaktu M. Akelaičiu. Bukota parašo *Lenkų apostazę* (1842), kur kelia jėgų, galinčių skatinti pažangą, klausimą. Tačiau „lietuviškojo šviečiamąjo sąjūdžio pradininku laikytinas Kiprijonas Lukauskas“ (gimęs 1752)³⁰. Jo *Pamokslų* (1797) pirmojoje dalyje analizuojamos Švietimui labai aktualios socialinės problemos. B. Genzelis spėja, kad *Pamokslų* pagrindinės mintys galėjo būti propaguojamos per pamokslus iš bažnyčios sakyklos, čia „terminas „pamokslai“ reiškia ne tik religinio turinio sakymus, bet ir kreipimąsi į žmones, pamokymą, kaip vienu ar kitu atveju elgtis, tam tikrų pažiūrų dėstymą“³¹. K. Lukauskas rėmėsi klasikinėmis švietėjų „sveiko proto“, prigimtinės teisės doktrinomis, sodiečiams rašė lietuviškai, kritikavo valdančiųjų sluoksnių neteisingą elgimąsi su valdiniais.

Šviečiamųjų nuostatų laikosi ir Dionizas Poška (1765–1830). Jis ne tik domisi Lietuvos istorija, bet ir ją populiarina (plačiai žinoma *Baublio – įdomaus senienų muziejaus istorija*), kuria rašto darbus, juose aukština paprastą žmogų (poema „*Mužikas Žemaičių ir Lietuvos*“). Įdomu, kad D. Poškos tekstuose poetizuojama knyga kaip svarbus Švietimo įrankis. Antai „*Gromatoje pas Tadeušą Čackį Dionizo Poškos*“ iškeliamas K. Sirvydo trikalbio žodyno svarba, apgailimas daugelio šios knygos egzempliorių likimas, sielojamasi dėl gimtosios kalbos pamynimo:

O prie to Jomylistai reikia tą žinoti,
Jog tų knygų nedaug yr: visos jau išžuvo,
Kaipo nė viens neskaitė, užpečkiuos supuvo,
Nes liežuvium prigimtu visi kalbėt gėdis.³²

Lenkų istorikas T. Czackis (1765–1813), tyrinėjęs Lietuvos Statutą, išaukštinamas palyginant jį su K. Bogušu:

O dar šlovės dievaitė, kaip mūsų Bohušo,
Ant tavo garbios galvos dėsi vainikų krušą.³³

Mokslas, išsilavinimas – D. Poškos adoruojami dalykai. Varganam kaimo žmogui šito labai stinga, iš čia kyla daugybė visuomenės negerovių. Apskritai D. Poškos poezija „autorių iškelia kaip švietėją, norėjusį regėti normaliai tobulesnį žmogų, teisingesnę visuomenę, geresnę Lietuvos ateitį“³⁴. Svarbus ir kitas momentas: „žodžiais ne kartą pabrėždamas terašą sau, savo malonumui, darbais jis parodė rašę dažniausiai kitiems, kitų naudai.“³⁵

XVIII a. pabaigoje–XIX a. pirmoje pusėje šviečiamoji dvasia sklandė ne tik filosofų, rašytojų veikaluose, bet ir viešajame intelektualiniame gyvenime. Įsteigus Edukacinę komisiją, iš dalies keičiamas mokymo turinys, pavyzdžiui, kai kuriose mokyklose dėstomi prancūzų kalbos pagrindai, Vilniaus universitete vykstančiuose profesoriaus E. Grodecko (Grodeko) seminaruose sprendžiami įvairūs didaktiniai klausimai, gilinamasi į sudėtingesnių antikinių autorių kūrybą, aiškinamasi kalbos

²⁹ Kubilius V. *Romantizmo tradicija lietuvių literatūroje*, Vilnius: Amžius, 1993, p. 19.

³⁰ Genzelis B. *Lietuvos filosofijos istorijos bruožai*, 1997, p. 105.

³¹ Ten pat, p. 106.

³² Poška D. *Gromata pas Tadeušą Čackį Dionizo Poškos*, in *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 280.

³³ Ten pat, p. 280.

³⁴ Vanagas V. *Dionizas Poška*, Vilnius: Pradai, 1994, p. 95–96.

³⁵ Ten pat, p. 96.

subtilumai. Diskutuota lotynų kalba, seminarai būdavo vieši, juose dalyvaudavo ir svečių³⁶. „Vilniaus universiteto profesūros tarpe buvo nemaža liberalų, kurie atvirai žavėjosi Volteru [...]. Jie vertė ir aukštino Volterą, kaip prispaustųjų gynėją, kaip blaivaus proto, tolerancijos ir liberalizmo skelbėją.“³⁷ XIX a. pirmojoje pusėje Vilniaus universitete formuojasi ir savita istorijos mokykla. J. Leleweliui (Leleveliui), žymiausiam to meto istorikui, rūpėjo žmonių prigimtis, jo manymu, istorikai privalą domėtis visuomeniniais santykiais. I. Onacevičius akcentavo istorijos „taikomąjį pobūdį, kėlimą sektinų pavyzdžių ir klaidų, kurių reikia vengti. Istoriją I. Onacevičius laikė gyvenimo mokytoja, kuri praeities patirtimi moko, kaip reikia dabar elgtis“³⁸.

Švietimas pasiekia ir dvasininkijos luomą. Iš lėto nyksta luominė izoliacija, atsiranda naujų – laisvesnių, drąsesnių – nuotaikų. Štai Vilniaus dvasinėje seminarijoje „keletas auklėtinių, mokančių prancūziškai, net buvo įpratę švaistytis „gėdingais“ piktžodžiavimais iš Voltero ar Volmiejaus, piktindami pradžiamokslius“³⁹. Scholastinė, dogmatinė literatūra nebetrūkia švietėjiškai nusiteikusiai dvasininkijos jaunimo, seminaristai nori visapusiškai apšviesti. „Naujoji dvasininkija, išėjusi iš universiteto, buvo kur kas pasaulietiškesnė nei jos pirmtakė. [...] Dvasininkai, bendraudami su pasauliečiais profesoriais ir studentais, susipažinę su mokslo naujovėmis, literatūros ir meno kūriniais, persiėmę romantizmo ir Šviečiamojo amžiaus idėjų persunkta intelektualinio Vilniaus gyvenimo atmosfera, gavo galimybę iš arčiau prisiliesti prie bendrosios kultūros.“⁴⁰ Kunigija angažuojasi aktyviau, plačiau reikštis visuomenės gyvenime. Įspūdingas kunigų švietėjų darbų baras: knygų liaudžiai rašymas ir leidyba, rūpinimasis mokyklų reikalais, blaivybės draugijų veikla ir t. t. Daugelis lietuvių didaktinės prozos kūrėjų – kunigai. Tai ir buvusi naujojo tipo (socialiai aktyvaus, įsipareigojusio bendruomenei, ne tik Aukščiausiam) dvasininkija.

Šiame skyriuje norėta bent punktyriškai nužymėti didaktinės prozos ištakas. Švietimo epochos ženklų esama ne tik filosofijoje, bet ir to meto žmogaus gyvensenoje, elgesyje, istorijos, gamtos mokslų, menų (literatūros, architektūros, muzikos...) supratime. Vaizdžiai kalbant, veikli pamokymų programa sklandė ore. *Darbų naudingumo, pritaikomumo* tikslai, *moralumo* klausimai šioje epochoje daug labiau rūpi nei estetiškos ar panašios problemos. Lietuvos Švietimas – nuoseklus ir dėsningas reiškinys, pratęsiantis europines tradicijas; didaktinė proza – viena iš įvairiausių Švietimo pasireiškimo sferų. „Nors ir iškilusi visu šimtmečiu vėliau negu progresyviausiose Europos šalyse, švietimo ideologija lietuvių literatūroje turėjo labai gilias ir tvirtas šaknis, kurios maitino ją ne tik visą XIX a., bet dar ir XX a. pradžioje.“⁴¹

Ypač svarbu, kad Švietimo epochoje iškyla valstiečio problematika: „rūpinantis valstiečio padėties gerinimu ir jų švietimu, imta arčiau susipažinti, o drauge ir domėtis jų gyvenimu.“⁴² Taigi vertas aprašymo, įdėmaus stebėjimo tampa nebe tik aukštesniųjų luomų, visuomenės intelektualinio elito, bet ir paprasto žmogaus gyvenimas.

Kalbamosios epochos žmonės tarsi pasidaliję (žinoma, toks skirstymas labai sąlygiškas) į dvi grupes. Abi jos viena kitai būtinos. Švietėjai – tie, kurie nusiteikę, pasiryžę šviesti, mokyti, moralizuoti. Kita pusė – tie, kuriuos norima apšviesti. Lietuvių didaktinės prozos adresatas – valstietis, kuriam XIX a. lemta gerokai pasikeisti, apšviesti.

³⁶ Mikšytė R. Silvestras Valiūnas, Vilnius: Vaga, 1978, p. 32–33.

³⁷ Ten pat, p. 36.

³⁸ Šidlauskas A. Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje, Vilnius: Mokslas, 1986, p. 159.

³⁹ Mikšytė R. Silvestras Valiūnas, 1978, p. 40.

⁴⁰ Šenavičienė I. Žemaičių lituanistai Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje. Motiejus Valančius, Vilnius: Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998, p. 181–182.

⁴¹ Radzevičius A. Literatūros kryptis, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 99.

⁴² Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje, Vilnius, 1997, p. 97.

Lietuvių didaktinės prozos adresatas ir
skaitymo tradicija XIX a. Lietuvos kaime

Adresato įtaka didaktiniam tekstui – esmiškai svarbi, verta atskiro aptarimo. Kas parašytą kūrinių skaitys, ko pasimokys – toks klausimas didaktiškai angažuotam kūrėjui labai aktualus. Šviečiamosios didaktų nuostatos suponuoja utilitarinį, taikomąjį požiūrį į didaktinės prozos paskirtį. Literatūros tyrėjas D. Lichačiovas kalba apie senosios rusų literatūros „suvokimo politiką“, ryškina tuometinio adresato bruožus, apskritai – adresatą laiko itin svarbia literatūros kategorija⁴³.

Naujosiose komunikacijos studijose imama kalbėti apie „auditorijos etnografiją“, domėtis iškodavimo, skaitymo procesais. Etnosemiotika bando susekti socialinio matmens svarbą komunikacijos procese, sieti „tekstų skaitymą su kasdieniu skaitytojų gyvenimu“⁴⁴. Modernioji literatūrologija taip pat domisi skaitytojais ir skaitymu: kuria skaitytojų teorijas, tyrinėja skaitytojo kompetenciją ir tai, kaip tekstas formuoja adresatą. Antai Stanley Fish’as (Stenlis Fišas) sukuria „informuoto skaitytojo“ terminą – „toks skaitytojas turi pakankamą skaitymo patirtį“, tad gali tinkamiausiai suvokti tekstą⁴⁵. Kalbėti apie šiuos dalykus aktualu, ypač kai nagrinėjama tokia specifinė, tiesiogiai su skaitytojų auditorija susijusi XIX a. didaktinė proza.

Adresatas, jo poreikiai didaktinio teksto autoriui rūpi – visų pirma jam, konkrečiai suvoktam adresatui (o ne, pavyzdžiui, „į stalčių“, saviraiškos tikslais ir t. t.), kūrinys yra rašomas. Rašymas – beveiki programiškas kūrėjo įsipareigojimas, reikalaujantis įvykdymo. XIX a. lietuvių didaktai kūrinių prakalbose dažnai įvardija adresatą, kreipiasi į jį. S. Daukantas *Pasakų Fedro* pratarmėje viliasi, kad „rymionių pasakas [...] brangu žinoti ne vien paaugusiems, bet ir mažesniems“⁴⁶; A. Tatarė *Pamokslų išminties ir teisybės „Prisišnekėjime“* kreipiasi: „mieli broliai mano lietuvininkai“⁴⁷, „gražūs Lietuvos vaikeliai“⁴⁸, kitur – apibendrina kūrinių numanomą skaitytoją: „ir maži, ir seni, ir jauni“⁴⁹; M. Valančiaus *Vaikų knygelės* skaitytojas – „vaikai, lementorių perėję“⁵⁰, *Palangos Juzė* „Prakalboje“ skiriama „mokantiems skaityti“⁵¹. Taigi vienaip ar kitaip rašytojo stengiamasi apibūdinti, numanyti adresatą.

Rašytojai didaktai, žinoma, pažinojo savo amžininką – potencialų skaitytoją tačiau dabartiniam teksto suvokėjui jį perprasti nėra taip paprasta. „Ypatingi metodologiniai sunkumai iškyla aptariant praėjusių literatūros epochų adresato modelį“, – teigia G. Stepanovas. Jo manymu, vargu ar galima pretenduoti aprašyti adresatą tokį, koks jis buvo iš tikrųjų, galima bandyti kalbėti tik apie tam tikrus adresato parametrus, bruožus⁵². Lietuvių didaktinės prozos epocha – ganėtinai nuo mūsų nutolusi, apiblukę jos kontūrai, daug kas ištirpę laiko tėkmėje. Gana sudėtinga ir problemiška pateikti ryškų, objektyvų tokios skaitytojų auditorijos vaizdą. Ir vis dėlto svarbu bandyti pasiaiškinti, koks buvo XIX a. didaktinės prozos adresatas, labai rūpėjęs rašytojui ir todėl nemažai lėmęs.

Kadangi šiame darbe neįmanoma išsamiai apžvelgti visų XIX a. Lietuvos valstiečio bruožų, pasirinktas vienas svarbus adresatą apibūdinantis parametras, būtent jo santykis su knyga, skaitymo tradicija. Ką spausdintas žodis reiškė XIX a. kaimiečio pirkiuje (ne dvare!)? Kokių knygų buvo laukiama, kaip su jomis apsieita?

⁴³ Lichačov – Д. С. Лихачёв, Исследования по древнерусской литературе, Ленинград: Наука, 1986.

⁴⁴ Fiske J. Įvadas į komunikacijos studijas, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 179–186.

⁴⁵ Hawtorn J. Moderniosios literatūros teorijos žinynas, Vilnius: Tyto alba, 1998, p. 297–300.

⁴⁶ Daukantas S. Vertimai ir sekimai, Vilnius: Vaga, 1984, p. 31.

⁴⁷ Tatarė A. Pamokslai išminties ir teisybės, Vilnius: Vaga, 1987, p. 25.

⁴⁸ Ten pat, p. 27.

⁴⁹ Ten pat, p. 25.

⁵⁰ Valančius M. Raštai, Vilnius: Vaga, 1972, t. 1, p. 38.

⁵¹ Valančius M. Palangos Juzė, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 7.

⁵² Stepanov – Г.В. Степанов, Об адресате художественного текста, in Проблемы изучения культурного наследия, Москва: Наука, 1986, p. 350–351.

Didaktinės prozos adresatas buvo dvejetainis: 1) *mokantis skaityti*, 2) *galintis klausytis skaitančiojo*. Toks skirstymas neturėtų būti nerealus, jis apima ir vaikus, ir suaugusiuosius. Nors Vakarų Europoje XIX a. – naujųjų laikų istorija, tačiau Lietuvoje jis dar labai konservatyvus, archajiškas. Didesniąją gyventojų dalį sudarė kaimiečiai. Antai pagal „1795-ųjų reviziją buvo perskaičiuota 335 515 vyriškos lyties valstiečių – tai kartu su moterimis apytiksliai sudarė 76 procentus Lietuvos (be Užnemunės) gyventojų. Per šešiasdešimt trejus metus, skiriančius 5 ir 10 revizijas, t. y. 1795–1858 metais, valstiečių padaugėjo 23,7 procento“⁵³. Švietimo sistema dar gana menka, o spaudos draudimo metais įkurtos „cerkvių paprinės mokyklos buvo boikotuojamos, gyvavo privati mokymo sistema“⁵⁴. Garsioji P. Rimšos skulptūra „Vargo mokykla“ vaizdžiai atspindi to meto švietimo padėtį Lietuvoje. Vaikus lavindavo ne tik motinos, gebančios tai daryti, buvo samdomi daraktoriai, slapta mokę elementarių dalykų, daugiausiai – tikybos ir skaitymo.

Mokėjimas skaityti XIX a. Lietuvos kaime toli gražu nebuvo visuotinis, savaime suprantamas reiškinys, jį tai dar tik eita. Palengva imta suvokti skaitymo, rašto išmanymo reikšmę. Ši šviečiamoji problema vaizdžiai atsispindi K. Aleknavičiaus elementoriaus (1846) pasikalbėjimuose. Tai vienas ryškesnių pradinio vaikų lavinimo aprašymų lietuvių didaktinėje prozoje. Detaliai pateikiama mokytojo samdymo, iš dalies – vaikų mokymosi istorija: 1) Senis Kirpus kaimiečiams įrodinėja mokslo svarbą, mokymąsi lygina su šviesa (Biblijos motyvas), o nemokymą – su tamsa, aklumu: „Žabaliems dieną ir naktį lygiai tamsu yra: slėniai kalnais, kalnai slėniais regisi“⁵⁵; dažnai pasikalbėjimuose kartojama didaktinė tezė: „Dabok tada idant šviesa, kuri pas tave yra, nebūtų tamsybėje.“⁵⁶ 2) Kirpus pasiūlo konkretų kandidatą – elgetą Tamošių Pipirą, derasi dėl kainos, aptaria kitas sąlygas. 3) Kirpus „egzaminuoja“ būsimąjį mokytoją: Tamošius Pipiras smulkiai aiškina lietuviškas raides ir kita; įrodo savo kompetenciją mokyti vaikus. 4) Prieš šv. Velykas tikrinama, kaip vaikai išmokyti (dėmesio centre – tikybos tiesos). 5) Kaimiečiai teigiamai sankcionuoja samdyto mokytojo darbą – vasarą vaikai bus ir toliau mokomi. Jie gaus drauge su daraktoriumi, tai būsiąs tarsi žinių įtvirtinimas. Pradinis liaudies švietimas, taip pat knygelių rašymas paprastai liaudžiai (sodžiaus vaikui, jaunuoliui, seneliui...) – šviečiamųjų postulatų konkreti realizacija. Naujo tipo adresato atsiradimas Lietuvoje žymi svarbią pervartą kultūros istorijoje.

XIX a. Europoje (o kartu ir Lietuvoje) vis plačiau įsigali komunikacija, kai naudojamos spausdintos masinio informavimo priemonės. „Paminėtini du pokyčiai, kuriuos knygų spausdinimo išradimas sukėlė komunikacijos būdų srityje: tai spausdinto, o ne išrasto žodžio didesnis vertinimas bei visai naujų antasmeninės komunikacijos galimybių pradžia.“⁵⁷ J. Requate (Rekvat) taip pat ryškina skaitymo balsu fenomeną. Skaitymą balsu, atpasakojimą žodžiu galima traktuoti kaip tam tikrą pradinę skaitančios visuomenės kūrimosi stadiją. Reikšminga, kad „XIX šimtmetyje dėl raštingumo ir masinės spaudos atsiradimo vis dažniau pradėta skaityti patylomis ir vienuose“⁵⁸.

Literatūroje, nušviečiančioje kalbamąjį šimtmetį, yra nemažai vertingų skaitymo paliudijimų. Natūralu, kad skaitymo garsiai, drauge su kitais, tradicija iškyla kaip tipiška pradinių mokyklų praktika. „Skaitė visi balsiai. Kuris su didesne atidžia mokėsi, to balsas viršijo kitų balsus. Marmaliavimas ir užimas kilo neišpasakytas. Kiekvienas užsigulęs ant savo „lementoriaus“, atsirėmęs alkūne į stalą, kita ranka bado dascipulka raides, rėkdamas, kiek turi nasro.“⁵⁹ Raštingas žmogus – labiau vertinamas, visur kviečiamas. Memuarinėje knygoje *Balanos godynė* M. Katkus kalba ir apie tai: „Mokslas buvo

⁵³ Aleksandravičius E., Kulikauskas A. Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 213.

⁵⁴ Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 40.

⁵⁵ Aleknavičius K. Elementorius arba lengvus mokslas skaitit raszto szwento, Wilniui, 1846, p. 26.

⁵⁶ Ten pat, p. 55.

⁵⁷ Requate S. J. Komunikacija: Naujieji amžiai, in Europos mentaliteto istorija, sudarė P. Dinzelbacher, Vilnius: Aidai, 1998, p. 346.

⁵⁸ Ten pat, p. 346.

⁵⁹ Katkus M. Balanos godynė, Vilnius: Vaga, 1989, p. 177.

reikalingas Dievui garbinti bažnyčioje iš knygelės ir pravadninkui prie giedojimo giesmių. Sakydavo, budėtuvėms reikalingas mokas žmogus; be tokio neapsieisi. Laidotuvės, gedulingi pietūs, keturnedėlio ir metinės poteriai – neapsieidavo ir dabar neapsieina be mokyto žmogaus. Tokį užprašo, vaišina, užmoka ar apdovanoja koku nors velionio daiktu. Giedoti iš knygos galėjo tik tas, kuris gerai mokėjo skaityti.“⁶⁰

Didaktiniuose tekstuose aptinkame daugybę skaitančių ar besiklausančių skaitančiojo veikėjų. Švietėjiškai nusiteikusiam rašytojui ši veiklos rūšis priimtina, paranki sektinam pavyzdžiui iškelti. Antai Marikė iš P. Gornalevskio apysakos *Aplankymas seniuko* merdinčiam ligoniui skaito „psalmas, litanijas ir kitas nobažnas maldas“⁶¹, J. S. Dovydaičio „Šiaulėniškiam Senelyje“ mažasis Joniukas visai šeimai garsiai skaito M. Valančiaus ganytojišką laišką, todėl susilaukia Senelio pagyrimo: „Užtai dėkui Dievui, malonu klausyti, kad kas gerai skaito“⁶², motinos džiaugsmo: „Jau, Senel, tik jam paduok, o jisai gerai perskaitys: jam vedas skaityti; da škalos nėjo, o, būdavo, kai paims knygą, tai kai žirnius barsto.“⁶³ S. Daukanto apysakoje apie Rubinaitį tėvas vaikams demonstruoja žemėlapi: „Veizėkit, vaikalai, aš atsinešiau didžiąją mapą, kurioje geresniai nekaip mažojoj galėsit regėti, kuriuo laivas keliavo. Aš ją pakalinsiu į medžio šaką idant reikiant po akimis turėtumėm.“⁶⁴

Bendravimas su spausdintu tekstu (maldaknyge, giesmynu, knyga, kalendoriumi, žemėlapiu...) tampa nauja komunikacijos forma. XIX a. tekstai (žinoma, tie, kurie buvo išspausdinti laiku, o nesusilaukė S. Daukanto *Rubinaičio Peliūzės gyvenimo* likimo) nenuėjo nežinomybėn, bet „dirbo“, švietė savąjį adresatą. Skaitymo autoriteto išaugimas tiesiogiai susijęs su mokyklų tinklo atsiradimu. Lietuva iš dalies atspindi bendrus Europos dėsningumus: „didžiama Europos regionų tvirtai ir, sakytume, galutinai, buvo alfabetizuoti tik XIX a., kai visur buvo pradėtos steigti pradžios mokyklos.“⁶⁵

XIX a. lietuvių didaktinės literatūros skaitytojas – paprastas kaimo žmogus, ūkininkas, rašto pramokęs papapinėse, daraktorių mokyklose. Ne tiek jau daug būta labiau prasilavinusių žmonių – „kaimo šviesuolių“, inteligentų. Tad adresatas, jo reikmės nulėmė didaktinių raštų turinį ir pobūdį.

Kūrėjas didaktas kelia savo tekstams reikalavimus: tai, kas parašyta, turi būti adresatui naudinga, reikalinga (šviečiamoji tendencija) ir prieinama, suprantamai, kiek galima paprasčiau išreikšta. Taigi rašytojas didaktas ne tik stengiasi iš aukšto, tarsi iš sakyklos pamokyti adresatą, tačiau ir „nusileidžia“ iki jo lygio, taikosi, nori būti išgirstas ir suprastas. D. Maingueneau (Mangeno), svarstydamas sakymo, rašytojo ir visuomenės sąveikos aspektus, pastebi, jog rašytojas tikisi „savo kūriniumi sutelkti [...] skaitytojų bendriją“, ir čia pat duoda pavyzdį iš Stendhalio (Stendalio) kūrybos: „Kai Stendhalis *Raudona ir juoda* dedikavo *for happy few* („keletui laimingųjų“), jis turėjo omeny neapčiuopiamą išrinktųjų grupę, o ne susiformavusią bendriją. Kūrinys siekia sutelkti apie savo pavadinimą beveidę bendriją, kuri nepaiso socialinio susiskaldymo. [...] Pamatinis rašytojo klajokliškumas yra jo kūrinio klajokliškumo sąlyga.“⁶⁶ Didaktinės prozos specifiškumas eliminuoja tokios „beveidės“, „klajokliškos“ adresato bendrijos įsivaizdavimą. Praktinis požiūris, racionalus išskaičiavimas ir pragmatiškas savojo adresato numatymas – išskirtinė didaktinės prozos ypatybė. „Matyti“ adresatą didaktiškai nusiteikusiam autoriui labai svarbu. Antai D. Poška, įvertindamas K. Nezabitauskio elementorių *Naujas mokslas skaitymo* (1824) pabrėžia, kad „jis (elementorius – Dž. M.), be pataikavimo kalbant, tikrai puikus: jo ir stilius, *kaip kaimiečiams* (išskirta mano – Dž. M.), visai tinkamas, suprantamas ir į širdį

⁶⁰ Ten pat, p. 179.

⁶¹ Lietuvių didaktinė proza, Vilnius: Vaga, 1982, p. 193.

⁶² Ten pat, p. 339.

⁶³ Ten pat, p. 339.

⁶⁴ Daukantas S. Vertimai ir sekimai, 1984, p. 277.

⁶⁵ Requate S. J. Komunikacija: Naujieji amžiai, 1998, p. 343.

⁶⁶ Maingueneau D. Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 49.

prašneką⁶⁷. Taigi rašytojas kiek tik galėdamas prisitaiko prie nelabai intelektualaus suvokėjo, dėl to didaktinė proza daug praranda. Ne be pagrindo, nors ir per griežtai, M. Miškinis yra išsitaręs apie M. Valančiaus kūrybą: „Vaikų knygelė“ su grožine literatūra nieko bendra neturi“, jai prikišęs „utilitarinį tikslą“⁶⁸.

Nepaisant didaktinės prozos paprastumo, būtent ji įpratino lietuvių valstietį skaityti (kita nuopelno pusė atitenka religinei literatūrai). Daug prisidėjo ir šviečiamoji literatūra – dideliais tiražais ėję L. Ivinskio „metskaitliai“, praktinio pobūdžio knygelės, tokios, kaip 1823 m. išėjusi S. Stanevičiaus *Apie darymą valgio iš kerpių islandų...* etc. XIX a. tvirtesnio ūkininko troboje knyga tampa lyg ir prestižo reikalu. Dvaruose ir dvareliuose, žinoma, knygų netrūko, čia spausdinto žodžio tradicijos – senos, gilios, bet jos daugiausia atspindi lenkiško žodžio kelią. Žemaitė, prisimindama vaikystės dienas ir mokymąsi dėdinos dvarelyje, pasakoja: „Atspėjamu laiku skaičiau knygas, kokios tik man tekdavo į nagus. O knygų buvo ten daugybė po pašalius išmėtytų, tai jau skaitymo man ten užteko.“⁶⁹ O ūkininko šeimai knygų įsigijimas – gana didelis įvykis. Garsiajame apsakyme „Kaip Jonelis raidės pažino“ Žemaitė pasakoja, kaip „vieną sykį šeiminiukė parvežė iš jomarko lementorių“; Joneliui, samdiniui, knyga padaro stiprų įspūdį – vaikas „artyn prilindęs, pamatė neapsakomas grožybes: ir žmogų, ir gužutį, karvelį ir kiškį, lapę ir šuniuką... o tos raidės papaišytos, tokios juodos ant balto, aiškios, didelės. [...] akis įsmeigęs iš tolo žiūrėjo, net akelės jam slydo“⁷⁰.

V. Daugirdaitė-Sruogienė, aptardama XIX a. pradžios bajorų ūkį, rašo: „ūkio užrašuose dažnai pasitaiko apskaičiavimų ir išrašų iš kalendorių, kiek reikalinga mėšlo žemės dešimtainei.“⁷¹ Šviečiamoji, praktinė literatūra traukė skaitytoją, ji išreiškė santykį su realiu gyvenimu, praktine veikla. Valstiečiui tokia literatūra buvo prieinamiausia, lengviausiai suprantama, tiesiogiai reikalinga, tačiau ir dvasininkai tokio tipo leidinius vertino. Apie tai iškalbingai pasakoja L. Jucevičius: Šiluvos knygynė apsilankę dvasininkai visų pirma prašo kalendorių, *Taupios virėjos*, *Patarėjo medžiotojams*, *Visto filosofijos pagrindų*, tik retas – Kraševskio, Grabovskio raštų, „kurie nūnai sudaro šviesiausią žvaigždyną mūsų literatūroje“. Deja, tokių knygų parduotuvėje neatsiranda⁷².

Pagaliau ne taip svarbu, ką skaito XIX a. lietuviai, svarbiausia, kad tie paprasti leidiniai žmones pratino skaityti tekstą, laikyti rankose knygą, nors iš pradžių siekiant tik praktinių tikslų. Praktinio pobūdžio knygelėms didelės reikšmės teikė S. Daukantas, nemažai jų išvertė, taigi rašė ūkio žinių trokštančiam adresatui. Įsidėmėtina, kad ūkininkai įpranta knygų turėti namie, tačiau tai labai komplikuoja carinės valdžios represijos, rašto lotyniškais raidėmis uždraudimas. Nepaisydami rizikos, ir tada, spaudos draudimo metais, kaimo žmonės turėjo knygų ir jas skaitė. P. Mašiotas memuarinėje trilogijoje rašoma, jog ūkininkas caro žandarams išdrįsta parodyti, „kad yra knygų, kurias laiko ūkininkas reikalingomis, be reikalo draudžiamomis. Tokia neabejojamai reikalinga knyga turėjo būti kalendorius. [...] Be kalendoriaus ūkininkai negali gyventi: tenai ir pamokymų jiems yra, ir oras spėjamas. Be kalendorių negalėtume gerai ūkininkauti, tai ir mokesčių nepajėgtume mokėti“⁷³. Ūkininkai atsisako rusų kalba parašytų knygų apie apsisaugojimą nuo choleros, motyvuodami tuo, kad nemoka rusiškai skaityti, apgailėdami – „kad būtų lietuviškai, tai kas kita“⁷⁴.

⁶⁷ Poška D. Raštai, Vilnius, 1959, p. 545.

⁶⁸ Miškinis M. Lietuvių literatūra, Kaunas: Šviesa, 1990, p. 224.

⁶⁹ Žemaitė. Pirmieji mano žingsniai, in Prie užvertos langinės, Vilnius: Vaga, 1978, p. 392.

⁷⁰ Ten pat, p. 388.

⁷¹ Daugirdaitė-Sruogienė V., Žemaičių bajoro ūkis XIX amžiaus pirmoje pusėje, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 55.

⁷² Jucevičius L. Žemaičių žemės prisiminimai, in, Raštai, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 379–381.

⁷³ Mašiotas P. Kai knygas draudė, Kaunas: Šviesa, 1993, p. 131.

⁷⁴ Ten pat, p. 131–132.

Iš lėto keičiasi XIX a. valstiečio savimonė: „radosi vis daugiau skaitančių ne tik maldaknyges, bet ir imančių knygą į rankas savo malonumui.“⁷⁵ Taigi atsiranda poreikis skaityti ne tik iš reikalo, naudosis sumetimais, bet ir tenkinant hedonistinius* poreikius. Hedonistinių bruožų turėjo jau seniai praktikuojamas *Šventųjų gyvenimų* („žyvatų“) skaitymas, kuomet dėmesys sutelkiamas į veikiantį subjektą, išgyvenama kokia nors istorija, skaitytoją patraukia fabula, pasakojimas. Didaktinė proza grožinio teksto skaitymo prasme atlieka pionieriaus vaidmenį – pirmą kartą valstietis rankose laiko lietuvių autorių grožinį tekstą (M. Valančiaus, A. Tatarės, J. S. Dovydaičio ir kitų). Originaliajai kūrybai, žinoma, takus pramina įvairiausi vertimai, sekimai.

Vienas tokių vertimų, plačiai funkcionavusių Lietuvoje, buvo vokiečių rašytojo Ch. Schmidto (Šmito) apysaka *Genovaitė*. Kaip teigia J. Sprindytė, šis kūrinys draudžiamuoju laikotarpiu buvo išleistas ne mažiau kaip septynis kartus, o 1904–1914 metais susilaukė dar bent šešių leidimų. Po to sekė tęsiniai (*Boleslovas, arba antra dalis Genovaitės*), sceninis variantas buvo vaidinamas⁷⁶. *Genovaitė* buvo *Volksbücher* tipo kūrinys, adresuotas paprastai liaudžiai. Į Lietuvą jis patenka per Lenkiją: iš lenkų kalbos apysaką išverčia L. Ivinskis, išleidžia 1858 metais. XIX a. ši jausminga apyskaitė buvo neįtikėtina populiari, ne kartą leidžiama daugeliu Europos kalbų. Pavyzdžiui, kaimynėje Latvijoje knygelė buvo leista apie 20–25 kartus, buvusi populiari ir Estijoje⁷⁷. Latvių literatūrologė pasakoja, jog Latvijos kaime (o ten XIX a., kaip ir Lietuvoje, gyveno dauguma Latvijos gyventojų) grožinė kūryba būdavo skaitoma ilgais žiemos vakarais, kai susirinkdavę namiškai ir kaimynai. Skaitydavo garsiai, tai būdavo patikima labiausiai patyrusiam skaitovui, čia pat dalintasi įspūdžiais. Kadangi XIX a. ūkininkų namų bibliotekos dar būdavusios neturtingos (ypač grožinių knygų), tai tas pats knygos egzempliorius keliaudavo iš rankų į rankas. Apie *Genovaitę* buvo girdėję daugelis⁷⁸.

Skaityta balsiai ne tik todėl, kad palyginti mažai buvo knygų bei mokančių skaityti, bet ir meniniais tikslais. Malonu klausytis skaitančiojo, išgyventi kūrinį drauge su kitais kaimo bendruomenės nariais. Tai įdomus kūrybinės psichologijos fenomenas. Paprastai būdavo pasirenkamas geriausiai skaitantis, turintis kūrybinę gyslelę žmogus. Taigi ir klausytojai, ir atlikėjas (jis kartu yra ir teksto interpretatorius) identifikuojasi su kūrinio veikėjais, tarytum savo projektą „užklotų“ ant kūrinio situacijos, personažų⁷⁹. Interpretatorius paryškina kurias nors kūrinio vietas, apskritai savo nuožiūra dėlioja akcentus, loginius kirčius. Šiuo požiūriu įdomų epizodą pateikia V. Dubas, pristatydamas anglų rašytojo S. Richardsono (Ričardsono) sentimentalųjį romaną *Pamela* (1740): „Kaip patiko šis romanas net kaimiečiams, galima spręsti iš tokio fakto: viename anglų sodžiuje kalvis šventadieniais savo kaimynams skaitydavo „Pamelą“. Kada jis priėjo prie šios vietos, kur buvo apskelbta sužiedynos, klausytojai paskubėjo į varpinę, kad visais varpais praneštų šį džiaugsmingą atsitikimą.“⁸⁰ Ši teksto atkarpa atkreipia dėmesį ne tik į panašias kolektyvinio skaitymo tradicijas Europoje, bet ir į tai, kaip neišlavinto meninio skonio kaimiečiai suvokia kūrinį, kaip labai gyvai, tiesmukai, be estetinės distancijos reaguoja į fiktyvią meninio pasaulio realybę. Tokių skaitytojų (ir klausytojų) simpatija idealiajai Pamelai perauga į empatiją, maksimalų įsijautimą.

Kolektyvinis skaitymas atspindi ne tik nepakankamus bendruomenės skaitymo įgūdžius, norą drauge išgyventi kūrinį, bet ir archajiškos komunikacijos formos tradiciją. Žiloje senovėje žodine forma buvo perteikiama žynių išmintis, pranašavimai, pasakotojų išmonės: pasakos, padavimai, legendos etc.

⁷⁵ Aleksandravičius E., Kulikauskas A. Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva, 1996, p. 272.

* Hedonizmas – malonumo siekimas; malonumas hedonistui yra didžiausias gėris ir galutinis tikslas. (Red.)

⁷⁶ Spindytė J. Lietuvių apysaka, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 52.

⁷⁷ Limane – Л. Лимане, Робинзонада и повесть о страданице Женевьеве в истории латышской книги, in Из истории латышской книги, Рига: Лиесма, 1988, p. 113.

⁷⁸ Ten pat, p. 118.

⁷⁹ Liovsina – И. С. Лёвшина, Актерское восприятие текста как „эталонная модель“ художественного восприятия, in Искусствознание и психология художественного творчества, Москва: Наука, 1988, p. 159.

⁸⁰ Dubas V. Įvadas į bendrąją literatūrą, Kaunas: Dirva, 1923, p. 225.

Šią tradiciją pratęsė ir dvasininkijos iš sakyklų sakomi pamokslai. XIX a. Lietuvos kaimo mokyklose buvo svarbus mokytojo autoritetas; mokytojas (daraktorius) – taip pat skaitomo teksto interpretatorius. Visais šiais atvejais bet kuris (mitologinis, folklorinis, religinis ar beletristinės didaktikos) diskursas iki suvokėjo ateina per tarpininką, pagalbininką. G. Steinerio nuomone, „meno reikšmių ir vertinimo atžvilgiu mūsų didieji informatoriai yra atlikėjai“. Ne tik poezija prašosi deklamuojama, bet ir „iškilioji proza nemažiau sutelkta ties ištarimo artikuliacija“, o kai kada proza net „geriausiai nuskamba skaitant balsu“. Čia pat G. Steineris daro išvadą, jog skaitymo balsu „nykimas iš suaugusiųjų gyvenimo prislopino pirmaprades poezijos ir prozos tradicijas“⁸¹. Tačiau ir skaitymas tylumoje, be tarpininkų, susidūrimas su tekstu akis į akį turi savų privalumų – reikalauja skaitytojo drąsos, savarankiškumo ir kompetencijos. XIX a. didaktinės prozos skaitytojas dar nėra visai savarankiškas, savimi pasitikintis, bet tokiu palengva darosi. Reikalingas netrumpas kelias, kol visuomenė išmoks skaityti tyliai, vien tik sau. Didaktinei prozai skaitymo per tarpininką tradicija priimtina, nes ji atitinka didaktizmo esmę – aiškinti, vertinti, pamokyti, nukreipti, t. y. diktuoti gyvenimo normas ir tvarką. Tačiau XIX a. lietuvių didaktinės prozos adresato santykis su tekstu atspindi ir naują visuomenės skaitymo etapą – teksto „prisijaukinimą“, kai valstiečiui atsiveria iki tol dar nepažinta, buvusi svetima tyliojo skaitymo erdvė.

Įdomiu kampu knygos tema nušviesta P. Gomalevskio apysakoje *Aplankymas seniuko*. Čia keliama ūkininko namų bibliotekos idėja (galima daryti prielaidą, jog apie dvarų, klebonijų bibliotekas valstiečiai buvo bent girdėję). Išmintingasis senelis propaguoja knygų skaitymą: „Ot kad norit prisiklausytie gražių pirklođų*, nupirkit sau knygelii; vienas mokytas paskaitys, o kiti paklausys, tik nereikia tingėtie.“⁸² Sodiečiai teisinasi, esą knygos brangios, „kad kas darmais duotų, tai skaitytumėm kas šventė susėję“⁸³. Senelis pataria dėti grašius krūvon, pirkti knygas, po to jas šventadieniais skaityti: „Pas gerą gaspadorių reikia padirbdinti lentyną, o da geriaus šėpa** užrakinamą, kad niekur nepražūtų ir neišsimėtytų knygelės. Šventą dieną mokantys skaitytie išsirinks sau knygeles ir paskaitys kitiem, o vakare vėl visi sunėš ir sudės į šėpą.“⁸⁴

Įsidėmėtina, kad knygos skaitymas asocijuojasi su šventadieniu, laisvalaikiu. Tai ypatinga veikla, aiškiai atskiriama nuo lauko, ūkio ar namų ruošos darbų. Skaityti – tai panašiai kaip ir eiti į bažnyčią, tai veikla, reikalaujanti dvasinio prisirengimo, specialaus nusiteikimo. Skaitymą kaip išskirtinį šventadienio laiką *Aušroje* (1886) yra akcentavęs ir J. Šliūpas. Kaip teigia V. Žukas, J. Šliūpas „ypač džiaugėsi, kad polinkį skaityti knygas jaučia ir žemesnių socialinių sluoksnių žmonės – samdiniai, vyrai ir merginos, sunkiai per savaitę dirbę, šventadieniais imasi knygos“⁸⁵. Beje, P. Gomalevskio apysakos senelis sodiečiams primygtinai pataria, kad knygas išrinktų klebonas – „nepasiklausus nevalia pirktie“⁸⁶. Sodiečio skoniu dar nepasikliaujama (taikliai XIX a. valstiečio lektūrą yra įvertinęs V. Kavolis: „Kaimuose buvo raštingų žmonių, bet jie skaitė ne Daukantą o maldaknyges ir peklos knygas“⁸⁷), siūloma ieškotis konsultanto, XIX a. jau ne tik dvaruose, bet ir kaimo pirkiose galima aptikti knygų. Šį pokytį (ir besikeičiantį adresatą) matė rašytojai didaktai, prie šio proceso ir patys prisidėjo, rašydami knygeles ir formuodami naujo tipo adresatą, plėsdami sodiečio pasaulio horizontus. Net unikaliai knygnešystės reiškiniui atsirasti palankią dirvą sukūrė XIX a. lietuvių rašytojai didaktai, pritraukę, pripratinę žmones prie spausdinto žodžio. M. Valančius *Pastabose pačiam sau* rašo, jog lietuviškas brošiūras, parvežamas

⁸¹ Steiner G. Tikrosios esatys, Vilnius: Aidai, 1998, p. 12.

* Pirklođas – pavyzdys, pamokymas. (Red.)

⁸² Lietuvių didaktinė proza, Vilnius: Vaga, 1982, p. 273.

⁸³ Ten pat, p. 274.

** Šėpa – spinta. (Red.)

⁸⁴ Ten pat, p. 274.

⁸⁵ Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 75.

⁸⁶ Lietuvių didaktinė proza, 1982, p. 274.

⁸⁷ Kavolis V. Žmogus istorijoje, Vilnius: Vaga, 1994, p. 459.

iš Prūsijos (nurodomi ir jų pavadinimai), „žmonės godžiai pirkos ir kad jau *kuo ne kiekvienoje troboje, ypač Žemaičiuose* (išskirta mano – Dž. M.), buvo, patyrė valdžia ir liepė gaudyti“⁸⁸.

Taigi nuo S. Daukanto įsivaizduoto skaitančio piemenėlio („rasi rasis ir tokių bernelių, kurie gindamys aveles ganyti, kiš į antį tą mano mažą kningelę ir tenai ant akmenėliu sėdusys skaitys“⁸⁹) iki P. Gomalevskio rekomenduojamos bibliotekos – nemaža minties slinktis.

Knygnešių laikai, knygų gabenimo mastas darosi geriau suvokiamas didaktinės prozos įdirbio šviesoje. Šia prasme Apšvietos tikslai įgyvendinti: kaime yra atsiradęs knygų poreikis: „Nebeliko turbūt kampilio, kur knygos nebūtų skaitomos. Žmonės jas slapstė daržinėse, šiauduose, aviliuose, bažnyčių palėpėse, varpinėse, net kapuose...“⁹⁰ Didaktinė proza suformavo skaitytoją, kuris laukė gabenamų knygų, iš anksto jas prenumeravosi. Valstiečių ne kartą kreiptasi į caro administraciją, prašant atšaukti spaudos draudimą. V. Merkio teigimu, „kolektyvinių prašymų leisti spaudą buvo ne mažiau kaip 98“⁹¹, „būdavo pažymima, kurie asmenys neraštingi, o raštingieji pasirašydavo ir už juos, ir už save. Prašantys valstiečiai nė kiek nesislėpė, nurodydavo savo tikslią gyvenamąją vietą, pasirašydavo aiškiai [...]. Prašymai buvo paduoti 4644 žmonių vardu, prašymus pasirašė daugiau kaip 2386 raštingi asmenys“⁹². Buvo pateikiami įvairiausi argumentai: aiškinama, kad jaunimas, užuot skaitęs knygas, sėdįs smuklėse, kad trūksta „pamokančių“ knygų ūkio klausimais, nebegaunama reikiamos ekonominės informacijos, dėl to esą atsiliekama nuo Latvijos. Antai Kartenos gyventojai prašyme rašė: „Mūsų valstiečiai, norėdami gauti pamokymą apie žemdirbystę, sodininkystę ir bitininkystę, neapsakomai godžiai graibsto jas“ (žemaitiškas brošiūras, laikraščius)⁹³.

Šalia kitų priežasčių dėl spaudos atgavimo (politinių, patriotinių, kalbinių...) svarbi yra ir natūrali, paprasčiausia priežastis – poreikis turėti knygą, versti lapus, pažinti pasaulį per spausdintą žodį. Nors prašymuose labiausiai akcentuojamas praktinio pobūdžio knygelių reikalingumas, knygnešiai gabeno ne vien jas. Pavyzdžiui, Andriaus Bielinio 1895 m. transportuotos literatūros sąrašė yra literatūros istorijos, kultūros, kalbos klausimais; elementorių, vadovėlių; kalendorių, šviečiamosios ir grožinės literatūros, ypač daug – religinės⁹⁴. Kaimo skaitytojas į rankas ima P. Armino, J. Basanavičiaus, S. Daukanto, J. Miliausko-Miglovaros, M. Valančiaus ir kitų autorių veikalus. Vienas didžiausių knygnešių sambūrių – Garšvių knygnešių draugija. Aktualu, kad šios ir panašių draugijų centrai tapdavo svarbiomis lietuvių kultūros oazėmis rusifikuojamoje Lietuvoje: „K. Ūdros sodyba buvo savotiškas švietimo židinys: ten rinkdavosi ir bendraudavo knygnešiai, buvo slepiamos knygos ir laikraščiai, L. Volikaitė mokė rašto kaimo vaikus.“⁹⁵

Tekstų, specialiai adresuotų paprastam žmogui, atsiradimas, spausdinto lietuviško žodžio plitimas Lietuvos kaime bei skaitymo tradicijos įsigalėjimas – svarbūs XIX a. ženklai. Su visais šiais procesais tiesiogiai susijusi lietuvių didaktinė proza ir jos kūrėjai.

Kalbėjimas adresatui: įprasta ir nauja

Didaktiškai nusiteikęs autorius prieš akis mato rašomo teksto suvokėją. Rašytojas iš gausios empirinės tikrovės atsirenka medžiagą apmąstęs, kas galėtų būti labiausiai naudinga ir reikalinga jo skaitytojui. Taip pat nemažiau svarbu ir tai, kas suvokėjui įdomu, ir kiek jis supras tekstą. Taigi autoriaus

⁸⁸ Valančius M. Pastabos pačiam sau, 1996, p. 93.

⁸⁹ Daukantas S. Vertimai ir sekimai, 1984, p. 31.

⁹⁰ Daugirdaitė-Sruogienė V., Žemaičių bajoro ūkis..., 1995, p. 262.

⁹¹ Merkys V. Knygnešių laikai. 1864–1904, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 166.

⁹² Ten pat, p. 167.

⁹³ Ten pat, p. 175.

⁹⁴ Tyla A. Garšvių knygnešių draugija, Vilnius: Mintis, 1991, p. 35.

⁹⁵ Ten pat, p. 92.

sąmonėje susidaro aiškus skaitytojo įvaizdis⁹⁶. Svarbus J. Le Goffo pastebėjimas: antikinėje visuomenėje „pavyzdys“ perteikiamas vieno individo kitam individui, o viduramžiškas „pavyzdys“ skirtas visiems religinės bendruomenės nariams⁹⁷. Pastaroji tradicija gyva ir XIX a. lietuvių didaktinėje prozoje. Pamokslo klausosi visa bendruomenė, individualumas nėra svarbus, jis ištirpsta žmonių kolektyve.

XIX a. vidurio Lietuvos kaime nebuvo nieko labiau visuotino, geriau žinomo, kaip Dešimt Dievo įsakymų. Didysis įsakymas skelbia: Mylėk Viešpatį Dievą visa širdimi, visa siela, visu protu, visomis jėgomis; mylėk kiekvieną žmogų taip, kaip save. Dekalogas, būdamas anuomet gyvenusio žmogaus pasaulėvaizdžio centras, reglamentuoja ne tik to žmogaus gyvenimą, bet ir didaktinės prozos temas ir idėjas. Krikščioniškasis moralinis imperatyvas iškyla visuose didaktiniuose kūriniuose vienu ar kitu pavidalu.

Antai M. Valančiaus *Vaikų knygelės* (1868) ir *Paaugusių žmonių knygelės* (1868) pasaulis gyvena dieviškojo Dekalogo akivaizdoje. Tai susiję su M. Valančiaus, kaip aukšto rango dvasininko, nuostatomis. Didaktiniai apsakymai yra ir konfesinės veiklos išraiška, laikomasi požiūrio, kad literatūros kūrinys turi taip pat mokyti, auklėti kaip ir, pavyzdžiui, pamokslai. (Beje, M. Valančius – ne kontempliatyvi, o veikli, aktyvi asmenybė). Kaip jau anksčiau minėta, yra nemaža lietuvių didaktinės prozos kūrėjų – kunigų. Savo grožine kūryba jie pratęsia „avelių ganymą“ (A. Tatarė, J. S. Dovydaitis ir kiti). Tipologinis konfesinio pamokslo ir didaktinio apsakymo bendrumas aiškiai matomas.

Jeigu padarytume M. Valančiaus didaktinių apsakymų išsklotinę, tai pastebėtume, kad nėra nė vieno apsakymo be ryškiai matomo Dekalogo įsakymo. Apsakymuose aktualizuojamas čia vienas, čia kitas, o dažniausiai – iš karto bent keletas priesakų. Pavyzdžiui, apsakymai „Jonis ir kerdžius“, „Prancė paukštvanagėlis“, „Gustis kručas“ teigia – Nežudyk: „Gustis kručas“, „Senelis“, „Pranciškus Bielskis“ – Nevok; „Gustis kručas“, „Mikė melagėlis“, „Pranciškus Bielskis“ – Nekalbėk netiesos: „Gustis kručas“, „Geroji Onelė“, „Dievobaimingas vaikelis“ – Gerbk savo tėvą ir motiną ir t. t. Tačiau bene dažniausiai įrodinėjamas, primenamas Didysis Įsakymas.

Taigi iš vienos pusės matome ryškią *moralinę krikščioniškąją problematiką*, iškeliamą didaktų prozininkų, iš kitos pusės – didaktinė proza sudaro ryškų spalvingą XIX a. *pasaulietinio* gyvenimo koncentrą. Didaktinė literatūra savo esme – jau nebe religinė, bet dar turinti daugybę religinio gyvenimo atspindžių – Biblijos užuominų, į viduramžių šventuosius panašių veikėjų, atgailos ir Dievo bausmės motyvų; čia, kaip sakyta, budi budri, viską peršviečianti Dekalogo akis. Bet didaktiniame tekste jau veikia ir įspūdinga veikėjų galerija: vaikai, seneliai, moterys ir vyrai, kunigai, elgetos, davatkos, caro armijos kareiviai, smuklininkai, čigonai ir meškininkai... Nors jie ir tapomi viena kuria spalva, nors jų paveikslai neturi psichologinių ar filosofinių gelmių (tačiau pasitaiko išimčių, o tai daug ką sako ir kiek „apgina“ didaktinę prozą, kartais net vadinamą neliteratūra...), bet visi šie paveikslai dvelkia kažkokiu sunkiai nusakomu *autentiškumu*. Lietuvių didaktai nupiešė kaimo bendruomenės paveikslą. Jį kūrusiems autoriams labai rūpėjo autentiškumo dimensija.

Pavyzdžiui, M. Valančius – Žemaičių krašto rašytojas. Tad nenuostabu, kad ir jo akiratyje – tas kraštas, jo vietovės ir žmonės. M. Valančiui labai svarbu, kad viskas būtų tikra, neišgalvota – autentiška⁹⁸. Antai *Palangos Juzės* prakalboje autorius rašo: „Vardai miestelių ir ūlyčių, arba sodų, toj knygelėj priminavoti, taipogi vardai ir pavardės žmonių nėra išmislyti per raštinyką, bet tikri.“⁹⁹ M. Valančius ieško tikrų žmonių, aprašo tikrai esančias vietas, t. y. tokią Žemaitiją, kokia ji buvo XIX a.

⁹⁶ Žentelytė A. Kultūrinis teksto skaitymas: XIX a. kultūrų dialogai, in Teksto analizė mokykloje, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 75.

⁹⁷ Gurevič – А. Я. Гуревич, Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века), Москва: Искусство, 1989, p. 27.

⁹⁸ Viduramžių *exempla* taip pat tiki vaizduojanti įvykius, kaip tikrai buvusius. Tik tikras įvykis galėjo būti bauginantis, pamokyti ir t. t. pamokslų klausytojus (Ten pat, p. 24).

⁹⁹ Valančius M. *Palangos Juzė*, 1996, p. 7.

viduryje. Nors Žemaitijos krantus skalauja Baltijos jūra (M. Valančius ją vadina „Palangine“ jūra), rašytojo žvilgsnis krypta labiau į Žemaičių krašto gilumą, į kažkokius Kurtuvėnų apylinkės Užpelkius ar geriau žinomus Tryškius, Viduklę, Laukuvą, Rozalimą... M. Valančius yra labiau sausumos, o ne jūros (pajūrio) tyrinėtojas. Jam įdomesnės girios, kalnai ir kloniai bei ten įsikūrusios žmonių „sodos“. Aprašyti Stagių pilies bei Senkų kalnai, daugybė kitų sausumos vietų. Valančiaus kūrinių žmonės – žemės įdirbėjai, ūkininkai, jiems daugiausia dėmesio ir skiriama. *Valstiečio* gyvenimo tema dominuoja visoje XIX a. lietuvių didaktinėje prozoje.

Didaktų aprašyto kaimo žmogus gimsta, gyvena ir miršta bendruomenės akyse. „Priklausomybė tam tikrai istorinei bendruomenei [...] suteikia moralinės orientacijos aplinkoje gaires.“¹⁰⁰ Žmogus vertinamas pagal tai, kaip jis paiso visuotinai priimtų įstatymų. A. Tatarės apsakyme „Priklodai cnatų ir necnatų“* pasakojama, kaip „Kalėdų rytą alkanas, apdriskęs, peršalęs ir liga apimtas žalnierius** atkako į kaimą Papužių, įeina pas vieną ūkininką ir prašo, kad priimtų į nakvynę, girtas muzikas užsibarė, ėmė n'iščėslyvą*** vaikinėlį už rankų ir išvedė pro duris!.. Siūbina**** nabagėlis ūlyčia pas antrą klabina į duris, ale čion durys užkištos“¹⁰¹. Kalėdų rytą (!) nepasigailima suvargusio žmogelio. Tik vienas neturtingas kaimo gyventojas Jonas Tripoškaitis įsileidžia jaunikaitį, priglaudžia. Kūrinėlio situacija biblinė – kai neatsiranda vietos jos labiausiai reikalingam, kai prisiglaudžiama neturtingiausioje kaimo grytelėje (skaitytojui kaimo grytelė asocijuojasi su tvarteliu, kur gimė kūdikėlis Jėzus). Teisusis Jonas Tripoškaitis kontrastuoja su kietaširdžiais turtuoliais, nusižengusiais moralės įstatymams. Jonas Tripoškaitis – „priklo das“ visiems kitiems kaimo bendruomenės nariams.

Didaktinė proza – dvipusė, ji atspindi *kasdienybės* ir *švenčių* gyvenimą. Kalėdos, Velykos, krikščynos, vestuvės, laidotuvės – pertrūkis gyvenimo kasdienybėje. M. Eliade teigia: „Religinas žmogus pažįsta dvi laiko rūšis – pasaulietišką ir šventą laiką.“¹⁰² Švento laiko tradicija ateina dar iš viduramžių. Pasaulietinio gyvenimo eksponavimas labiau susijęs su naujesniais vėjais, šviečiamosiomis tendencijomis, racionalizmu. „Autonomišką pasaulietinę kultūrą Didžiojoje Lietuvoje pirmiausia atskleidžia katalikų kunigai Ciprijonas Lukauskas ir Antanas Strazdas. Pasaulietinę sąmonę kaip atskirą sferą, nebūtinai priešingą religijai, bet jos nebe kontroliuojamą, toliau vysto Simonas Daukantas ir kiti. Pirmasis naujas XIX a. elementas lietuvių rašto kultūroje ir yra ta autonomiška pasaulietinė sąmonė, kuri tvarkosi pagal savo pačios dėsnius.“¹⁰³

P. Gomalevskio, J. S. Dovydaičio, M. Valančiaus keliaujantys herojai dalyvauja išskirtiniuose žmonių gyvenimo epizoduose. Kartu su kitais švėsdami šventes, keliauninkai ne tik perteikia savo patyrimą, realizuoja didaktinius sumanymus, bet ir išgyvena bendravimo su kitais jausmą. Bendruomenė, žmonių kolektyvas labiausiai domino XIX a. didaktinės prozos kūrėją. Tai nulėmė ne tik dar iš viduramžių ateinanti bendruomenės vaizdavimo tradicija, bet ir tuometinis „žmogaus egzistencijos modelis“, buvęs „perdėm kolektyvinis: atskiro žmogaus gyvenimas jaugęs į viso kaimo buvimą, kiekvienas įvykis visuotinai aptariamas, nuolat aidi ansambliniai dialogai (čia jau neatskirsi individualaus balso) ir vyksta masiniai veiksmai (šienapjūtė, medaus kopimas, šermenys), kur pagrindinis herojus yra tik dalyvis“¹⁰⁴. Įvairiausios tokio bendruomeninio gyvenimo formos yra paliudijamos didaktinėje prozoje. Antai J. S. Dovydaičio „Šiaulėniškiam Senelyje“ rašoma: „tą dieną visi užsimerkę ėjo pro (karčemos – Dž. M.) šalį,

¹⁰⁰ Taylor C. Autentiškumo etika, Vilnius: Aidai, 1996, p. 20.

* Cnata – dorybė. (Red.)

** Žalnierius – kareivis. (Red.)

*** n'iščėslyvas – nelaimingas. (Red.)

**** Siūbinti – sunkiai, svyruojant eiti. (Red.)

¹⁰¹ Tatarė A. Pamokslai išminties ir teisybės, 1987, p. 351.

¹⁰² Eliade M. Šventybė ir pasaulietiškas, Vilnius: Mintis, 1997, p. 74.

¹⁰³ Kavolis V. Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, p. 56.

¹⁰⁴ Kubilius V. Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas, Vilnius: Vaga, 1983, p. 25.

visas dangus tiešijos, matydamas taip gražų paveikslą šventoj mūsų žemėj¹⁰⁵; „Kaip tik pradėjo temtie, sumušė barabaną, ir pilna jau buvo gryčia žmonių, norinčių pasiklausyti Senelio“¹⁰⁶; „Kitą nedėlią vėl susiėjo visas sodžius pas Morkį ir Senelis atšliaužęs atsisėdo po klevu“¹⁰⁷; „Raudnosienė matė kitas motinas savo vaikus vedančias prie kunigo dešimtuose metuose; vedė ir jinai savo vaiką“¹⁰⁸ ir t. t. Žmonės (dažniausiai gausus jų būrys) vaizduojami kermošiuose, šeimos ir kaimo šventėse, bažnyčioje („Daugybė meldės iš knygų, o daugybė gražiais ir sutinkančiais balsais giedojo šventas giesmes“, – pasakoja J. Chodzka apysakoje *Jonas iš Svisločės*) ir kitur. A. Zalatoriaus teigimu, „individo asmeniniai polinkiai ir individualus reiškinių supratimas dar nebuvo įgiję tokio masto ir tokios vertės, kad jie galėtų lygia greta stoti šalia kolektyvinio gyvenimo normų“¹⁰⁹.

Tačiau XIX a. didaktinę prozą, žinoma – atsargiai vertindami, jau galime matyti stovinčią „moderniosios kultūros prieangyje“ (V. Kavolio pasakymas¹¹⁰). Apie kokį nors ryškesnį individualizmą, veikėjų charakterių psychologizmą kalbėti netenka – „psichologizmas, kaip sąmoningas estetinis principas, iškyla gana išsivysčiusiose literatūrose, kai specialiai susidomima asmenybe, žmogiškosios būties, etinių vertybių problemomis“¹¹¹. Antai XIX a. rusų literatūros klasiko F. Dostojevskio sudėtinga proza, gilus veikėjų psychologizmas žymi „ilgos meninės evoliucijos pabaigą“ – tradicijų kaita davė visai naują meninių elementų lydinį¹¹².

Bet aiškiai matyti, kad kalbamoje prozoje ryškėja ir atskiro žmogaus tema, iškeliami individo patirtis, mintys, jausmai, išgyvenimai. S. Žukas, aptardamas J. A. Pabrėžos eilėraščius „Esu sau žmogelis“, „Apie pyptininką“, akcentuoja XIX a. lietuvių literatūros simptomišką dalyką – kryptį, kurios link judama – žmogaus individualizmą, pasakojimą apie subjekto *būseną*¹¹³. S. Žuko nuomone, „ištirpimas kolektyve susiliejant su jo interesais ar savo individualybės teigimas – tai nuolatinė XIX a. lietuvių literatūros svarstymų tema“¹¹⁴. Tačiau iš esmės, pasak V. Kavolio, „individualizmas pradeda įgyti kultūrinį autoritetą“ tik XIX a. gale¹¹⁵.

Tokios, kad ir epizodiškos, veikėjų individualumo ar bent to individualumo ženklų paieškos, buvo naujas kalbėjimo to meto adresatui bruožas. Rašytojas nupiešia nebe tik bendruomenės paveikslą, kažkas (moteris ar vyras, vaikas ar senelis) jau išskiriamas iš minios, nutapomas sodriau, vaizdingiau.

Taigi XIX a. didaktinėje prozoje aptinkame ir individualų patyrimą perteikiančių eilučių. Kai kada tos eilutės fiksuoja įspūdžius, estetinius išgyvenimus. Matyt, tai nėra programiška ar bent pačių rašytojų didaktų suvokta. Tai gimsta savaime, tik dėl rašytojų meninės intuicijos, lengvos rankos. Svarbiausia, kad didaktinėje prozoje atsiranda pirmieji neschematiški, ne bendruomenę, o individualybę atskleidžiantys puslapiai. Iš viso tai bene mažiausiai aptartas lietuvių didaktinės prozos aspektas. Vieną tokį pavyzdį čia išnagrinėsime detaliau.

M. Valančiaus apysaka *Palangos Juzė* (1869) yra įdomi ne tik savito humoro intonacijomis, unikalia ištiktukų vartoseną, pabrėžtinai eksponuojama folklorine, etnografinė medžiaga ar pačiu Palangos Juzė – personažu, seniai virtusiu lietuvių kultūros ženklu, emblema, apibendrinančiu siuvėjo įvaizdžiu. Čia esama labai talpių, kondensuoto pasakojimo atkarpų, kur, anot žinomo posakio, žodžiams – ankšta,

¹⁰⁵ Lietuvių didaktinė proza, 1982, p. 260.

¹⁰⁶ Ten pat, p. 260.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 389.

¹⁰⁸ Ten pat, p. 378.

¹⁰⁹ Zalatorius A. Lietuvių apsakymo raida ir poetika, Vilnius: Vaga, 1971, p. 121.

¹¹⁰ Kavolis V. Žmogus istorijoje, 1994, p. 455.

¹¹¹ Striogaitė D. Žmogaus vidinio pasaulio vaizdavimo ypatumai prozoje, Šiauliai, 1979, p. 4.

¹¹² Mann – Ю. В. Манн. Путь к открытию характера, т. Достоевский –художник и мыслитель, Москва: Художественная литература, 1972, p. 284.

¹¹³ Žukas S. Žmogaus vaizdavimas lietuvių literatūroje, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 111–132.

¹¹⁴ Ten pat, p. 10.

¹¹⁵ Kavolis V. Žmogus istorijoje, 1994, p. 455.

minčiai – erdvu. Tvirtai suręstas statinys yra ir šis *Palangos Juzės* ekspozicijos (ekspozicijoje pristatomas Juzė Viskanta ir jo šeima; šeimos aprašymai įrėmina apysaką – vėliau apie Juzės šeimą bus kalbama tik paskutiniajame kūrinio skyriuje „Tryliktas vakaras“, kur pateikiamas Juzės piršlybų ir vestuvių aprašymas) epizodas:

Domicėlė tujaus užsigeidė eiti į pajūrį, nes jūros niekumet buvo nemačiusi. Jūzupas pakinkė arklius, pats važiavo ir nuvežė moterį su vaiku. Arkliai, pamatę vilnis, pradėjo baidyties. Domicėlė, išsėdusi iš ratų, sudrebėjo, klaupės, persižegnojo ir tarė: „Oi Viešpatie Dieve, kaip tu didis esi, kurs tokius vandenis sutvėrei! Gerai tai sakote: Palanga – pasaulės pabanga, kurios aš amžiuį savo netariaus regėsianti.“ Atsakė Jūzupas: „Ne pabanga, už tos jūros yra Žvėdų žemė, bet jogei jūra yra plati per penkias dešimtis mylių, todėl antro pašalio negalim matyti.“

Diena buvo saulėta, gan šilta, todėl Kazė, ant smiltyne pasvadintas, kaip jei kiti vaikai, į pajūrį atvesti, pilstalojo smilteles ir gražius akmenėlius rinko. Burną pagaliaus savo su tais prikišo. Visi, prisistebėję kiek tinkamys, grįžo namon.¹¹⁶

Ši teksto dalis yra pakankamai savarankiška, minimaliai susijusi su prieš ir po einančiais apysakos epizodais, net grafiškai išskirta. Ji yra įsiterpusi tarp dviejų buitinio registro scenų. Prieš minėtąjį jūros išvydimo epizodą eina pusryčių aprašymas: „Ryto metą Viskantienė išvirino pusrytei rūgštą roputynę su džiovusia avienos meisa, kuri visiems dideliai patiko.“¹¹⁷ Po kalbamos ištraukos keliais štrichais nubrėžiamas grįžusiųjų iš pajūrio pietavimo metas: „Po gerų pietų Jūzupas sukinėdamas tarė: „Nu, kas dabar bus: gurks gurks gerai privalgėm, nors eik gulti.“¹¹⁸ Taigi jūros aplankymas – įsimintinas įvykis, atrakcija, pertrūkis kasdienybėje, nors ir yra tarp dviejų valgymų, elementariausių kasdienės dienvarkės punktų. Tokia *kasdieniško* ir *nekasdieniško* (tam tikra prasme – šventiško) opozicija svarbi ne tik šioje kūrinio vietoje, ji atsikartoja ir visoje apysakoje (įprasta siuvėjo reikmenų skrynelė ir neįprastas siuvėjo atributas – smuikas; siuvėjavimo scenas keičia krikštynų, vestuvių, Kalėdų, kitokių švenčių aprašymai).

Palangos jūrą skirtingai išvysta keturi apysakos personažai¹¹⁹:

1) Arkliai, 2) Domicėlė, 3) Jūzupas, 4) Kazė.

Visi jie, išvydę šėlstančią stichiją (jūra vilnija), elgiasi savaip, skirtingai mato tą patį objektą.

Arklių reagavimas aprašytas pirmiausia. Arkliai savo prigimtimi skiriasi nuo kitų trijų subjektų, išvydusių jūrą, jie – gyvuliai, o ne žmogiškos būtybės. Arkliai reaguoja radikaliausiai: „pamatę vilnis, pradėjo baidyties.“ Gyvuliams jūra – kažkas nauja, nematyta, nežinoma, tai, prie ko nepriprasta, kas „neprisijaukinta“. Taigi baidymasis, ši spontaniška kūniška reakcija, yra baimės išraiška. Tokią reakciją nulemia du faktoriai. Pirma, vilnijanti jūra arkliams atrodo grėsmingai ir pavojingai. Antra, arkliams

¹¹⁶ Valančius M. *Palangos Juzė*, 1996, p. 12.

¹¹⁷ Ten pat, p. 11.

¹¹⁸ Ten pat, p. 12.

¹¹⁹ Svarstydamas tikrovės supratimo ir meninės formos santykio problemą, skirtingus realybės „pamatymo“ variantus aprašo J. Ortega y Gassetas estetikos veikalė *Meno dehumanizavimas* (1925): „Miršta žymus žmogus. Prie guolio palinko jo žmona. Gydytojas skaičiuoja mirštančiojo pulsą. Kambario gilumoje yra du kiti asmenys: žurnalistas, kuris mirties scenoje dalyvauja, atlikdamas savo pareigas, ir dailininkas, patekęs čia atsitiktinai. Žmona, gydytojas, žurnalistas ir dailininkas yra to paties įvykio liudininkai. Vis dėlto kiekvienas iš jų šį įvykį – žmogaus mirtį – mato skirtingu aspektu. Šie aspektai yra tokie skirtingi, kad vargu ar turi bendrą pagrindą. Skirtumas tarp to, ką šis įvykis reiškia sielvarto apimtai moteriai ir mąsliai sceną stebinčiam dailininkui, yra toks didelis, kad gal būtų tiksliau pasakyti, jog žmona ir dailininkas yra visiškai skirtingų įvykių liudininkai. Taigi išeina, kad ta pati realybė, matoma skirtingais požiūriais, susiskaido į daugelį skirtingų realybių. Ir mums kyla klausimas: kuri iš šių daugelio realybių yra tikra, autentiška? Bet kuris mūsų sprendimas bus savavališkas. Pirmenybė, mūsų teikiama vienai ar kitai iš jų, remiasi tikrai įgeidžiu. Visos šios realybės yra ekvivalentiškos, kiekviena iš jų yra autentiška tam tikru požiūriu. Vienintelis dalykas, kurį galime padaryti, – tai suklasifikuoti požiūrius ir išskirti iš jų tą, kuris praktiškai atrodo įprastesnis ir savaimingesnis. Šitai įgysime supratimą, ne absoliutų, tačiau bent jau praktišką ir atitinkantį tikrovę“ (Gasset y Ortega J. *Meno dehumanizavimas*, in *Grožio kontūrai*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 172). Šiame veikalė filosofas, be kita ko, teigia, jog „objektas, kuris sužadina ir apriboja meno dėmesį, o kartu ir kitas jo galias, yra tas pats, kaip ir kasdieniniame gyvenime: žmonių figūros ir aistros“ (Ten pat, p. 168).

labai svarbus netikėtumo momentas (Jūzupas – pats veža, Domicėlė – žino, kur vežama, ji gali iš anksto pasirengti pamatyti jūrą, susikaupti, tik Kazė per mažas tai suprasti – apysakoje minima, kad „rubuilis Kazė nuo šv. Roko jau antrus metus užkliudęs“¹²⁰. O arkliai nesupranta, nei kur veža ratus, nei kas jų laukia. Juk gerai žinoma, kiek daug gyvuliui reiškia pripratimas prie ko nors, ko nors prijaukinimas. Apibendrinami galime pasakyti, kad reginio netikėtumas ir baisumas sukelia tokią ūmią gyvulišką (šis žodis, matyt, tiksliausias) reakciją – baidymąsi. Arklių reakcija – autentiškiausia.

Iš šio aptarto sakinio ne tik gauname informacijos apie tai, kad jūra jos išvydimo metu yra nerami, vilnijanti. Audringa arklių reakcija atitinkamai nuteikia adresatą ir parengia jį priimti kitą – svarbiausiąjį kulminacinį jūros pamatymą, t. y. išvysti jūrą Domicėlės akimis.

Akivaizdu, kad centrinė šio epizodo figūra – Domicėlė, apie ją sukasi veiksmo ašis. Ji „užsigeidžia“ pamatyti jūrą, nes „jūros niekumet buvo nemačiusi“. Domicėlė – ne jūros žmogus, apysakoje sužinome, kad ji kilusi iš Kvėdainės parapijos, o prieš ištekėdama už Jūzupo dar gyvenusi Kražiuose, kur „buvo atiduota į panų klioštorių dėl prasimokymo ko reikiant“¹²¹. Domicėlė – XIX a. vidurio žemaičių kaimo moteris, kiek pasimokiusi vienuolyne, šiaip jau – provincialė. Atvažiavusi iš Žemaitijos gilumos, ji trokšta pamatyti jūrą, nekantrauja. Žinoma, nuvažiavus Palangon, neįsivaizduojama nenuėiti prie jūros, juolab jei dar nė karto jos nesi matęs. Tai natūralus, suprantamas XIX a. (ir ne tik) žmogaus poelgis, iš esmės besiskiriantis, tarkime, nuo S. Žuko aprašyto „poilsavimo Palangoje ritualo“, kai specialiai stengiamasi priartėti prie gamtos, ieškoma aštresnių pojūčių ir įspūdžių, ir šitaip tarsi bandoma išeiti iš kasdienybės (analizuojama A. Sutkaus meninė fotografija „Saulę palydėjus“)¹²². Apskritai toks specialus estetinių potyrių ieškojimas nebūdingas XIX a. lietuvių didaktinės prozos herojui. Jam svetimi ir nesuprantami jokie intelektualiniai ar estetiški nuotykių.

Domicėlės jūros pamatymas – išskirtinis. Išskirtinumą ypač pabrėžia šiame kontekste ypatingas veiksmazodis *sudrebėjo* – iš baimės suvirpėjo, krūptelėjo, krustelėjo. Šiuo žodžiu išreikšta kūniška Domicėlės reakcija, sudrebėjimas čia itin svarbus – iki vertės atsiradimo. Domicėlė net sudrebėjo – toks stiprus, baugus jausmas ją apėmė, po to moteris iškart klaupiasi, žegnojasi. Domicėlė – nuoširdi, jos elgesyje nerasime vaidybos, – teatrališkumu įtartume šių dienų moterį, taip besielgiančią prie jūros. Šiaip ar taip, šiame epizode Domicėlė iškyla kaip M. Valančiaus laikų moteris, tikinti Dievą, mokanti pamatyti, jausti gamtos didingumą ir grožį. Nevaldoma gamtos stichija, jūros tolumos, begalybė (be to, išvysta pirmąjį kartą) sukelia sielos virpėjimą, aistrą. Tą akimirką moteris sušunka: „Oi Viešpatie Dieve, kaip tu didis esi, kurs tokius vandenį sutvėrei!“ Šioje vietoje pasiekiamas didžiausias epizodo įtampa. Tik keliolika žodžių, o kaip vykusiai atskleidžiama ir jūros didybė, ir begalinė nuostaba, kurią sukelia nepakartojamas potyris, susižavėjimas Sutvėrėjo galybe. Domicėlė yra euforijos būsenos, ji patiria konjunkciją* su vertės objektu – jūros grožiu ir didybe. Kalbėti apie tai, kaip Domicėlė išvysta jūrą –tai kalbėti apie nuostabą kaip matymo pasiją.

Šiame diskurse matyti perėjimas iš buitiškosios plotmės į egzistencinę. Į akis krinta „buitiškas“ žodis – *užsigeidė* (emociškai šis žodis siejasi su prieš tai buvusia valgyimo scena). Domicėlė „užsigeidžia“ eiti į pajūrį. Šis žodis tarsi signalizuoja, kad labiau norėta pramogos, lyg kokio žaidimo, netikėto reginio... Jūra moterį tiesiog užklumpa, kažką sieloje sujudina, apverčia. Tikėtasi – vieno, patirta – visai kita. Ir nors Domicėlė nepakyla iki greimiškojo esthe'asis, kraštutinės ribos, bet ji patiria tikrą nuostabą, savotišką katarsį. Jūra savo didybe Domicėlei primena Dievo beribiškumą galybę, parodo žmogaus (ir gyvulio) menkumą. Jūros reginys moteriai sukelia būtiškuosius vaizdinius, teikia minčių apie pasaulio didumą, pagaliau – apie savo gyvenimo galimybes: „aš amžių savo netariaus regėsianti.“ Patirta tai, ko

¹²⁰ Valančius M. Palangos Juzė, 1996, p. 11.

¹²¹ Ten pat, p. 119.

¹²² Žukas S. Saulės palydėjimas ant Palangos tilto, in Baltos lankos, 1994, t. 4, p. 192–199.

* Konjunkcija – susijungimas. (Red.)

moteris tarėsi niekada nepatirsianti. Būtent su Domicėlės išgyvenimais susijusi diskurse iškylanti triada Dievas – Jūra – Žmogus. Domicėlės prie jūros situacija yra aiškiai netikėta, vienkartinė, ją galima apibrėžti kaip pertrūkį gyvenimo izotopijoje.

Kaip elgiasi Jūzupas prie jūros ir šalia Domicėlės, patiriančios tokį gilų išgyvenimą? Jis niekaip ypatingai nereaguoja, maža to, nė nepastebi žmonos audringų jausmų. Jūzupas išlieka ramus, santūrus. Jis užaugęs prie jūros, palangiškis, jūra jam ne naujiena. Žiūrėdamas į vandenų platybes, jis nieko ypatinga nepamato. Juzė neturi tokio smalsumo, kokį turi Domicėlė. Apysakoje rašoma: „Jau paūgterėjusį sūnų tėvas vedė su savim silkelių žvejoti, plekšnių gaudyti, menkų meškerioti ir vilkti iš jūros kerpes su gintarais.“¹²³ Jūra Juzei – žuvis, gintarai, taigi pragyvenimo ir visokios naudos šaltinis. Beje, Jūzupas pats jūros nėra matęs ketverius metus (tiek užtrukta klajonėse besiuvejaujant), tačiau tai netampa kokių nors estetinių išgyvenimų priežastimi. Jūzupas čia atstovauja valančiškajam švietimui, didaktikai. Jis aiškintojas, teoretikas, jam rūpi pamokyti, pirštu pabaksnoti. Tam jis jaučiasi turįs kompetencijos. Jūzupas, logiškai paaiškinęs begalybę, ją sunaikina. Tarsi nė nebūtų ko čia drebėti, klauptis, žegnotis: „Ne pabanga, už tos jūros yra Žvėdų Žemė, bet jogei jūra yra plati per penkias dešimtis mylių, todėl antro pašalio nagalim matyti.“ Vyras išaiškina žmonai, kad čia, prie jūros, – ne pasaulio pabaiga, kad kitame krante – Švedija ... Vargu ar Domicėlė galvoja, kad čia pasaulio pabaiga, toks teiginys, sušukimas veikiau tėra tik retorinis, išreiškiantis jos nuostabą. Šią situaciją būtų galima traktuoti (žinoma, labai atsargiai) net kaip vyro ir moters nesusišnekėjimo pavyzdį.

Jūzupas – pragmatikas, racionalistas, Domicėlė – atviros natūros, jautri grožiui, nuoširdi, spontaniška. Jūzupas – vyriškai santūrus, Domicėlė – moteriškai ekspresyvi, dinamiška. Įdomu tai, kad Domicėlės ir arklių reagavimai į jūrą – panašūs. Domicėlė ir arkliai reaguoja kūnišku būdu – baidosi, sudreba. Jūzupas – statiškas; šiuo požiūriu Jūzupas ir Domicėlė esti priešpriešoje. Tai iliustruoja stereotipinę mitologemą, jog moteris esanti arčiau gamtos, o vyras – labiau kultūros, logikos atstovas. Jūzupui artimesnis Kazė, jo sūnus.

Kazė – dar mažas vaikas. Jis taip pat pirmą kartą atvežamas prie jūros, pirmą kartą ją pamato (šiaip ar taip – vaikas neaklas). Bet jūra jam nedaro jokio įspūdžio. Berniukas nesupranta, kur esąs, nesuvokia momento išskirtinumo, svarbos. Kazė nereflektuoja, šiuo atveju neįmanomas joks gamtos sublimavimas. Mažasis Kazė – empirikas. Jam įdomu ir viskas, ir niekas. Pasaulis – tai, kas šalia, čia pat, kas apčiuopiama, lytima, laižoma: „Kazė, ant smilteyne pasvadintas, kaip jei kiti vaikai, į pajūrį atvesti, pilstalojo smilteles ir gražius akmenėlius rinko. Burną pagaliaus savo su tais prikišo.“ Vaiką domina patys elementariausi ir šalia esantys objektai – akmenėliai, smiltelės, kokių galėtų rasti ir kieme. Jis nesuvokia tų daiktų „jūriškumo“, kitoniškumo. Kazės pažinimas paremtas patyrimu, jutimais, joks teorizavimas (kad ir tėvo) jam nevertingas, nerūpi. Natūralus, savaiminis pasaulio pažinimas būdingas visiems vaikams. Tad ir Kazė pajūryje elgiasi „kaip jei kiti vaikai“, net į burną akmenukų prisikiša (tipiškas tokio amžiaus vaikų elgesys – viską ragauti). Tokių taiklių psichologinių pastebėjimų M. Valančiaus tekstuose yra nemažai.

Epizodas baigiasi įstabių visų patyrimą prie jūros apibūdinančiu sakiniu: „Visi, prisistebėję kiek tinkamys, grįžo namon.“ Prisistebėję – ir prisiziūrėję, pamatę (stebėti), ir prisigrožėję (stebėtis). Sangražinę dalyvio formą dar sustiprina pasakymas kiek tinkamys. Taip dar labiau aktualizuojamas veikėjų geismo patenkinimas. Apskritai šiame diskurse daug sangražinių formų (užsigeidė – nemačiusi – baidyties – klaupėsi – persižegnojo – netariausi – prisistebėję). Veiksmas aiškiai nukreiptas į veikėjų vidų, tai tarsi ryškina susitelkimą, susikoncentravimą, dėmesį vykstančiam kažkam svarbiam.

Šio pasakojimo sąranga stebėtinai tikslinga, kryptinga. Nors pasirinktas prozos gabalėlis trumpas (tik 2 pastraipos, 9 sakiniai, 117 žodžių), bet jaučiama kylanti ir nusileidžianti pasakojimo linija. Pirmojoje epizodo dalyje (arkliai, Domicėlė) – įtampa kyla: jūra nerami, arkliai baidosi, Domicėlė

¹²³ Valančius M. Palangos Juzė, 1996, p. 9.

sudreba. Pastarasis momentas – kulminacinis. Antrojoje (Jūzupas, Kazė) – ryškus pasakojimo intensyvumo atoslūgis: diena šilta, saulėta, Jūzupas ramiai aiškina, Kazė pilstaloja smilteles. Atrodo, lyg ir jūra tampa ramesnė (nors apie tai tiesiogiai nepasakojama), tarytum apsirantama su įspūdingu vandenų reginiu. Paskutinis epizodo sakiny – savotiška visų jūrą pamačiusių patyrimo reziumė. Prisistebėjimas – įgyta vertė.

Šiame diskurse svarbią vietą užima instinktyvių ir kultivuotų reakcijų opozicija. Tai karkasas, ant kurio sumaunami keturi jūros „prisijaukinimo“ variantai. Juos matome aprašytus taip sklandžiai, pasakojimas organizuotas taip tikslingai, kad drąsiai galime teigti – kai kurie XIX a. didaktinės prozos puslapiai žėri tarytum nušlifuoti deimantai.

Grijžtant prie J. Ortegos y Gaseto pateiktos situacijos, būtina atkreipti dėmesį į tai, jog tyrinėtojas akcentuoja „gyvosios“ realybės aspektą, rašo: „Jeigu nebūtų nė vieno asmens, kuris giliai įsijautęs ir karštligiškai išgyventų žmogaus agoniją, gydytojas dėl to nesirūpintų, skaitytojai nesuprastų patetišku įvyki aprašančio žurnalisto išmonių ir drobė, kurioje dailininkas nupiešė žmogų lovoje, apsuptą skausmingai palinkusių figūrų, būtų mums nesuprantama. Tą patį galėsime pasakyti apie bet kurį kitą siužetą, nesvarbu, ar tai būtų žmogus, ar daiktas.“¹²⁴

Atrodo, kad ir M. Valančiaus siužetas „nuveda“ apysakos veikėjus (o drauge – ir skaitytojus) prie vilnijančios jūros visų pirma todėl, kad svarbiausia autoriui – parodyti Domicėlę, patiriančią nuostabą ir susižavėjimą Dievo ir vandenų didybe.

Toks tekstas įtiko ne tik XIX a. adresatui, bet yra įdomus ir šiandien, tad tyrinėtinas ne vien tik kaip literatūros istorijos objektas. Ieškodami autentiškumo dimensijos, tikrųjų žmogiškų aistrų, galime atsigręžti į XIX a. lietuvių didaktinę prozą, dažnai įvardijamą kaip šablonišką, stereotipišką, perdėm paprastą.

XIX a. lietuvių didaktinės prozos poetikos dominantės

Normatyviškumo pamokos

XIX a. lietuvių didaktinei prozai būdingas *normatyviškumas*. Normatyvinė poetika kuria kalbamos prozos specifiškumą, leidžia iš pirmo žvilgsnio ją atpažinti kaip didaktinę prozą.

Vakarų Europos nacionalinėse literatūrose normatyvinis poetikos tipas vyravo iki XIX a. Klasicistinė griežtumą nuplovė romantizmo banga. Čia, Lietuvoje, normatyvinė poetika vis dar tebesireiškė: XIX a. lietuvių didaktinis tekstas pagal seną klasicistinės doktrinos tradiciją rėmėsi normatyvinės poetikos nuostatais. Normatyviškumas visų pirma sietinas su Klasicizmo (XVII a.) estetika. Daug sakanti yra ir pati klasicizmo termino reikšmė: lot. *classicus* – pirmarūšis. Iš čia kilusi ir klasicinės literatūros samprata kaip meistriškai parašytos, vertingiausios, pavyzdinės. Labai svarbus yra klasicizmo postulatas, teigiantis, jog autorius galys sukurti tobulą kūrinį tik laikydamasis tam tikrų taisyklių. Taisyklės, privalomos visiems, – normatyviškumo esmė. Lietuvių didaktinei prozai itin aktualus praktinės kūrinio vertės klausimas, keltas ir klasicistų. Tai pabrėžia V. Zaborskaitė, komentuoama klasicistinę estetiką: „nėra tikro grožio be kokio nors moralinio tikslo. Žinoma, meno kūrinys turi patikti, teikti malonumą bet jis turi ir „mokyti“. Poetas atsako už moralines savo kūrinio pasekmes, ir jam nevalia šito nepaisyti.“¹²⁵ Ši mintis artima Švietimo epochos rašytojams ir poetams.

Taigi kūrėjui didaktui rūpi norma, tradicija, etalonas, nusistovėję, literatūros praktikoje išbandyti, pasiteisinę dalykai. Klasicizmo poetikos teoretikas N. Boileau-Despréaux veikale *Poezijos menas* kalba apie „soneto rėmus plieninius“, patį sonetą lygina su granitu. Čia kalbama apie griežtas žanro normas,

¹²⁴ Gasset y Ortega J. Meno dehumanizavimas, 1980, p. 174.

¹²⁵ Zaborskaitė V. Nuo Aristotelio iki Hėgelio, in Poetika ir literatūros estetika, Vilnius: Vaga, 1978, p. 21.

traktate aptariamas ir literatūrinio kūrinio bei kalbos santykis:

Kalbos įstatymų šventai laikytis dera,
Įmantrūs kraiglojimai neišeis į gera.
Kas man iš tų skambių, tų prašmatnių eilių,
Jei šleivo posakio suvirškint negaliu?¹²⁶
(Vertė A. Churginas).

Norma „pakibusi“ ir virš kūrinio idėjų pasaulio, ir virš tų idėjų raiškos – kūrinio poetikos.

Normatyvinės poetikos ženklus atpažįstame ir M. Valančiaus, L. Ivinskio, A. Tatarės ir kitų didaktų kūrinuose. Šiuo požiūriu aptarsime M. Valančiaus didaktinį apsakymą „Dievobaimingas vaikelis“. Apsakyme daug vietos skiriama įvairių įvykių, įrodančių vienos ar kitos didaktinės tezės teisingumą, aprašymui. Margame pamokomų epizodų kaleidoskope pagrindinis yra dievobaimingumo motyvas (tai patvirtina ir apsakymo pavadinimas). Tekstas sudarytas iš atskirų gabaliukų-epizodų, kuriuos sujungia tik bendras veikėjas – Simė, o moralas – kas kartą kitas. Štai kokia epizodų ir pamokymų įvairovė viename didaktiniame tekste:

<u>Epizodas</u>	<u>Moralas</u>
1. Vabalninko bažnyčios epizodas.	Negalima bažnyčioje juoktis.
2. Krūmų epizodas.	Negalima maldos metu galvoti apie pašalinius dalykus.
3. Kaimynų bajoro mirties epizodas.	Negalima nesilaikyti pasninko.
4. Mergelės išpažinties epizodas.	Negalima paleistuvauti.
5. Tamės gyvenimo epizodas.	Negalima keiktis.
6. Kupiškio jomarko epizodas.	Negalima girtuokliauti.

Apsakymo pabaigoje aprašomas atpildas už Simės gerus darbus ir jo dievobaimingumą. Tas atpildas – lengva mirtis: „į kelionę pasitaisiusį linksmino aniolėliai. [...] sirgdamas nei dejavo, nei vaitojo, bet sakė: „Laimingas esmi“ [...]. Dvejetą nedėlių pasirgęs, dailiai numirė.“¹²⁷ Apsakymas, kaip to reikalauja tradicinis didaktinio teksto modelis, baigiamas didaktine išvada: „Bepigu buvo numirti vaikeliui, kurs, dar sveiku būdamas, regėjo dangaus gyventojus.“¹²⁸ Puikiai matyti, kad „Dievobaimingo vaikelio“ struktūra yra tipiška didaktinė, tokia pat ji ir kituose M. Valančiaus apsakymuose.

Tačiau didaktinės beletristikos šablonas gerai matyti ir iš kūrinio kalbos, poetikos. Didaktinio teksto autoriui visai aišku ne tik kas turi būti pasakyta, bet ir *kaip* tai turi būti padaryta.

Vienas svarbiausių normatyvinės poetikos reikalavimų didaktiniam tekstui – *poetinės kalbos paprastumas, aiškumas* („Te prie skaitytojų poeto plunksna taikos“¹²⁹). Tokio pobūdžio kalbą galima apibrėžti kaip loginę – čia prioritetas teikiamas minčiai, o ne vaizdai. Poetinės kalbos paprastumo, suprantamumo principas tiesiogiai siejasi su didaktinės prozos neproblemiško dekodavimo būtinumu, su maksimaliu prisitaikymu prie skaitytojo.

Simė, kaip ir reikalaujama normatyvinės poetikos kanonų, apsakyme nesikeičia ir piešiamas tik balta spalva¹³⁰. Tai tradicinis teigiamas veikėjas, teisuolis, beveik šventasis, kokių daug esti didaktinėje

¹²⁶ Bualo N. Poezijos menas, in Poetika ir literatūros estetika, Vilnius: Vaga, 1989, p. 130.

¹²⁷ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 93.

¹²⁸ Ten pat, p. 93.

¹²⁹ Bualo N. Poezijos menas, 1989, p. 129.

¹³⁰ N. Boileau-Despréaux moko:

Įsceną išvedat jūs naują personažą?

Tegu jis būna toks, koksai yra išties,

Lig pabaigos nekeičia savo prigimties (Bualo N. Poezijos menas, 1989, p. 141).

literatūroje. V. Vanagas Simę ir panašius į jį veikėjus pavadina asketo tipu¹³¹. Simės nedomina žemiškieji džiaugsmi, visos mintys nukreiptos į pomirtinį gyvenimą. Pagrindinio veikėjo paveikslas sausas, nuobodokas, negyvas. Jau kūrinėlio pavadinimu Simė aiškiai teigiamai charakterizuojamas. Šiltas žodis „vaikelis“ vėliau tekste papildytas gerumą pabrėžiančiais epitetais: dailus, labai geras. Čia epitetai turi labiau vertinamąją, o ne vaizdinę paskirtį (tai yra akcentavęs ir V. Vanagas¹³²). Simės darbai apibūdinami aukščiausio laipsnio susižavėjimą išreiškiančiais pasakymais: „dailiai elgės it šventas“, „daiktus tikėjimo suprato it senas vyras“. Šventumui, beribiam dorumui išreikšti autorius vartoja hiperbolę. Antai bažnyčioje Simė meldžiasi vos ne iki nualpimo, o per pirmąją išpažintį „taip balsu pradėjo už savo griekus verkti, jog kunigėlis turėjo tildyti“¹³³. Hiperbolizuojamas net Simės mirties aprašymas. Ligonis „nei dejavo, nei vaitojo“, o tik laimingai „dailiai“ numirė. Už tai, kad Simė buvo dievobaimingas, matušės klausė, mylėjo gyvūnėlius, lankė ligonius, aštuonerių metų (!) berniukas patiria ypatingą dangaus malonę – regi dangaus gyventojus angelus. Mato ir pragaro kipšus. Tokių stebuklinių epizodų apsakyme yra ir daugiau.

M. Valančius lakoniškais, konstatuojamaisiais sakiniais papasakoja trumpą Simės gyvenimo istoriją, išskaičiuoja visokius faktus faktelius: „Užkliudęs ašmus metus amžiaus savo, kiaurai jau mokėjo poteries, aktus, prisakymus ir katekizmą.“¹³⁴ Didaktiniame kūrinyje labai reikšmingas *žodžio informatyvumas*. V. Vanagas teigia, kad didaktiniame tekste (patikslintume – grynajame didaktiniame tekste; apie tai bus kalbama toliau šiame skyriuje) „nusveria [...] ne tapyba, o aprašymas, išskaičiavimas, ne vaizdinis, o pranešantis žodis“¹³⁵. Todėl ir epitetų, kaip minėta, autorius šiame apsakyme nesirenka, neįmantrauja, tik informuoja. Antai Simė – „labai geras“, „dailus“, jo gerumą pabrėžia mažiškinė vardo forma Simelė. Simės didžiai pavyzdinam meldimuisi aprašyti autorius tevirta keletą pasakymų: „klaupės ir karštai meldės“, „karštai meldė viešpaties“, „ėjo spaviednės* su karšta širdžia, su gausiomis ašaromis“.

Apsakymo veikėjų pasaulis, kaip to reikalauja normatyvinės poetikos *juoda–balta principas*, skyla į dvi priešingas stovyklas. Siužeto centre – ryški veikėjų opozicija. Gerojo, dorojo pasaulio semantiniame lauke visų ryškiausias – Simė, pagrindinis veikėjas. Tai pačiai veikėjų grupei priklausytų Vabalninko parapijos gyventojai („Vabalninko parakvijos gyventojai yra dievobaimingi; mažne kožna soda turi savo kopyčią, į kurias vedas kunigus ir meldžias“)¹³⁶, taip pat Simės motina, dora moteris ir tikra katalikė. Ypatingą dangišką sakralinę vietą gerajame semantiniame lauke užima angelai (aniolai). Blogajame semantiniame lauke sodriausias yra velnio paveikslas. Įdomu pastebėti, kad nedorėlių, blogųjų pasaulis M. Valančiaus žymiai meniškiau atskleistas. Čia turima galvoje ir siužetas, ir charakterių kūrimas, ir poetika. Sausą, atvirą moralistinį tekstą keičia linksmos ir baisyos istorijos iš velnių gyvenimo. Šiame trumpame apsakyme net velnio pavadinimas turi nemaža variantų: velniukas, velnelis, velnias, kipšas, nelabasis, Liucipierius, pragaro paukštis. Kodėl taip yra? Kas lemia kūrinio segmentų, dažnai esančių ir visai šalia, tokį ryškų skirtingumą, meninį nelygiavertiškumą? Kaip šią problemą išskleisti normatyviškumo šviesoje?

Ten, kur tiesiogiai aprašomas Simė, yra *grynasis*, arba *pagrindinis didaktinis tekstas*: lakoniškas, aiškus. Čia žodis vienareikšmis, tikslus, stilius objektyvus. Nerasime tekste jokio poetikos įvairumo, o tik kronikinę, loginę kalbą. Vidinis žmogaus pasaulis autoriui nerūpi. Monotoniška, tradicinė, menanti Šventąjį Raštą, senąją lietuvių raštiją dialogų forma: „Simelė klausė“ [...] „šis atsakė“ [...] „vėl prisitartinęs

¹³¹ Vanagas V. Motiejus Valančius, in M. Valančius, Raštai, Vilnius, Vaga, 1972, t. 1, p. 29.

¹³² Ten pat, p. 32.

¹³³ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 87.

¹³⁴ Ten pat, p. 87.

¹³⁵ Vanagas V. Pamokymų apysakos, in Lietuvių didaktinė proza, Vilnius: Vaga, 1982, p. 8.

* Spaviednė – išpažintis. (Red.)

¹³⁶ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 86.

klausė“ [...] „šis atsakė“ [...] „klausė Simelė“ [...] „atsakė aniolai“. Tokiu pat stiliumi aprašytas gaspadoriaus ir Tamės, Simės ir velnių pokalbis.

Taigi pagrindinė (šiuo atveju – Simės gyvenimo linija) yra *grynai didaktinė* teksto dalis. Ji meniškai mažiausiai vykusi, nes pernelyg suvaržyta „plieninių“ didaktinio teksto normų, idėjinio apsisprendimo žūtbūt pateikti gerą pavyzdį skaitytojui. Šalutiniai epizodai, kurie autoriaus tebuvo pasitelkti vien didaktinių tezių įrodymui, nepalyginamai meniškesni, nes autorius čia laisvesnis, jo taip labai neslegia kūrėjo didakto atsakomybė ir priedermės. Tokias atkarpas sąlygiškai būtų galima pavadinti *pagalbine*, arba *papildoma didaktinio teksto dalimi*. M. Valančius čia tarsi atsitolina nuo nuobodžių pamokymų nuo būtino, privalomo sektino pavyzdžio (Simės) aprašinėjimo ir laisva nuo didaktinių konvencijų, normatyvinės poetikos reikalavimų ranka pasitelkęs savo vaizduotę, valančišką išmonę, sakininį liaudies žodį, anekdotinę situaciją, šiek tiek primiršęs, kad jis yra ir didaktas, ir sielų ganytojas, sukuria geriausias savo eilutes. Tie teksto gabalėliai žėri žemaitiška ekspresija, vaizdas mirga vaizdingais veiksmažodžiais, ištiktukais, pačia turtingiausia leksika. Tokiose vietose atsiskleidžia tikroji M. Valančiaus talento jėga. Sakinys dinamiškas, gaivališkas, kol vėl šį įsibėgėjimą, šmaikštavimą, ironiją pristabdo šaltas didakto protas. Atrodo, tarsi čia būtų suardytas griežtas normatyvinis pasakojimas, per daug nukrypstama į gražų, išradingą, šmaikštų vaizdavimą. Tačiau net klasicistinių taisyklių šalininkas N. BoileauDespréaux pateisina tokius „nukrypimus“:

Šalin rimuotojus, kurių protelis paikas
Net aistrose tvarkos kuo nuosekliausiai laikos.¹³⁷

Labai iškalbingos šiuo požiūriu dvi viena paskui kitą tekste einančios pastraipos:

Vieną kartą besimelsdamas bažnyčioj, pakėlė (Simė – Dž. M.) akis į dangų ir pamatė ant krantės bažnyčios besėdinčiu du velniuku: vieną besitūrintį jaučio kailį, naujai nudirtą, o antrą su geležies plunksna berašantį griekus žmonių, bažnyčioj papildytus. Simei besistebint, kipšas prirašė visą kailį. Nebturėdamas kame berašyti, su savo landžiais dantimis įkando pašalį kailio ir tempė; antras velniukas tęsė iš priešingos pusės, bet besidarbuodamas nukrito žemyn galviui ant grindų bažnyčios ir nulaužė sau vieną ragą. Tam staiga kailį paleidus, antras įsidaužė pakaušį į mūrą. Vaikelis, matydamas tą priepuolį, prasijuokė ir daugiau nebregėjo velniukų, nes, juokdamas bažnyčioj, sugriešijo.¹³⁸

Kita pastraipa skamba taip:

Susizgribę meldė matušės, kad pirmą kartą vestų jį spaviednės. Ta, visa ko gerai išmokiusi, nuvedė. Spaviednę bengiant, Sime taip balsu pradėjo už savo griekus verkti, jog kunigėlis turėjo tildyti. Po tos spaviednės vėl dailiai elgė it šventas.¹³⁹

Rodos, kad šios abi pastraipos būtų ne to paties žmogaus rašytos. Pirmojoje pasakojama laisvai, lyg savo malonumui, tik į galą susigriebiant pamoralizuoti, o antroji pastraipa – sausa ir šablioniška. Taigi schematiškesnė – gryoji didaktinio teksto dalis, meniškesnė – pagalbinė teksto dalis. Žinoma, bet koks klasifikavimas neišvengia tam tikro dirbtinumo, reikalauja išlygų. Šiuo atveju tik konstatuojama bendroji tendencija.

Velnių aprašymų šiame apsakyme yra ir daugiau (velnių aprašymus galime laikyti normatyvinio pasakojimo pertrūkiu: pats aprašomasis objektas, atrodo, savaime sudrumsčia didaktinę rimtį). Visi jie vienas už kitą gyvesni, gražesni. Štai keletas jų: „Atėjęs (Simė – Dž. M.) atrado ligonį jau be žado ir

¹³⁷ Bualo N. Poezijos menas, 1989, p. 134.

¹³⁸ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 87.

¹³⁹ Ten pat, p. 87.

pamatė seną kipšą bestypsantį prie lovos. Ragai jo buvo it ožio, uodega ilga it jaučio, pats juodas kaip trikojis, dantys tiktai landūs it lydekos baltavo¹⁴⁰, „Mergelai išsispaviedavojus, kipšai brinkt nukrito ant žemės, pažvelgė į aną žvainomis akimis, mojavu su dešine ranka“¹⁴¹, „Ar nematai, tasgatis, keturi tupi ant pečiaus it juodvarniai, kerčiose murkso it beždžionės, o dar vienas stypso prie pat manęs it vokietis, tik su ragais ir uodega“¹⁴². Velniai čia išradingai lyginami su jaučiais, lydekomis, juodvarniais, beždžionėmis, net su vokiečiu. Velnių amžius taip pat įvairus: nuo beišdykaujančių mažų velniukų iki seno velnio klastūno. Akivaizdu, kad M. Valančius, taip vaizdingai aprašydamas velnią, orientuojasi į mažąjį skaitytoją baugina jį šiuo „pragaro paukščiu“.

Angelų (aniolų) pasaulis, žinoma, tokios konkurencijos neišlaiko. Jie tokie patys nuobodūs moralistai kaip ir Simė: moko, liepia, draudžia, stebi. Velniai – patys gyvena, veikia, pešasi, juokauja, pykstasi... Prie velnių šliejasi ir kiti blogieji veikėjai: bajoras apsirijėlis, mergelė paleistuvė, Tamė keikūnas, Kupišchio karčemų girtuokliai. Jų aprašymai taip pat labai ekspresyvūs: „Girtuokliai gėrė senu papročiu po karčemas, o vakarop, su nosimis ardami, šlitiniavo“¹⁴³, Tamė keikėsi – „barstė su šimtais ir su tūkstančiais velnių“¹⁴⁴.

Bažnyčioje žmonių nuodėmės surašinėjančių velnių siužetas nėra originalus (apie neoriginalius, keliaujančius siužetus bus pasakojama kitame skyriuje). Antai 1858 metų kalendoriuje yra L. Ivinskio didaktinis apsakymėlis „Ir ant jaučio skūros nesurašytumei griekų“. Čia aptinkame lygiai tokį patį siužeto apie velnius karkasą:

Ar juns nieka ne matiete Bažničioje? – taria (tėvas – Dž. M.) aniems: „bet asz tuo tiktaj I-eyes, pamačziau du welniu besiedančziu ant sijos, turenčziu isztempa jaučia kajli. – Kurin tiktaj anu-du pamati papejktinaj užsilajkanti Bažničioje, tuojaus paržengimus užrašzi ant ano kajlia, susikalbiedami taj wis nuoneszti pas Diewa dieł apskundima ant sudnos dienos, ir tariau taj regiedams šzirdieje sawa: manding, jogej piłna pekla tur bute kajp kimšzte prikimszta tokiun kajliu, rasit piłnaj priraszitu. Kad jau diel daugibes kaltibiu daugesznej žmoniun ant atłajdun susirinkusiu neb-teka wietas kur rašzite, užsigejdeja kajli ing wisas szales płatej isztempte. Taj abu welniu priszajs atsisieden, kojų apačziomis susispiren, ing dantes kajli isikanden, traukia atsiwiepen kožnas saw; bet kajlis noris stiprus, pusiau partruka. Abu-du ziamien nuokrita wienas ing wiena, antrasis ing antra szali, nuog ko neb- iszkentieju neprasziuokes, o par toj turiejau nuosidiete.“¹⁴⁵

L. Ivinskio istorija labiau išėsta nei M. Valančiaus, ne tokia sklandi kalba; skiriasi kai kurie velnių elgesio niuansai. Įdomu, kad M. Valančiaus tekste veikia maži velniukai, juos stebi ir nusidėdamas juokiasi vaikas. M. Valančius nori patraukti mažąjį *Vaikų knygelės* skaitytoją. L. Ivinskio tekste veikia suaugę velniai, o iš jų nuotykiu ima juoktis „vienas senelis, tėvas trijų vaikų“¹⁴⁶; kalendoriai ir skirti buvo labiau suaugusiam žmogui nei vaikui. Šių dviejų ištraukų sugretinimas dar kartą įrodo, koks svarbus rašytojui didaktui yra adresatas, kaip į jį autoriai orientavo savo kūrinis.

Velnias, pragaro reprezentantas, atlieka svarbų vaidmenį „didaktinių funkcijų“ spektaklyje. K. Lukausko, vieno iš lietuvių didaktinės prozos pirmtakų, *Pamoksluose* (XVIII a. pab.) taip pat gana dažnai minimas velnias ir, žinoma, jo priešininkas – angelas. Dažnai šios opozicinės būtybės stovi greta: „Łabay daug unt cnatliwa mokitoia yr priwezdietoia prigule, nes tuomet waykay ira kaypo anos waszkinias asabelas, ką noria isz ju nulipity gale, ar kupruota? ar tiesi? ar Anioleli? ar Welneli?“¹⁴⁷ Žmogaus ugdymas vaizdžiai palyginamas su vaškinių „asabėlių“ lipdymu – iš vaiko galima „nuslipdyti ir

¹⁴⁰ Ten pat, p. 89.

¹⁴¹ Ten pat, p. 90.

¹⁴² Ten pat, p. 91.

¹⁴³ Ten pat, p. 92.

¹⁴⁴ Ten pat, p. 90.

¹⁴⁵ Ivinskis L. Ir ant jaučia skuras nesuraszitimej grieku, in *Kalendorius ukiszskasis...* 1858, p. 42.

¹⁴⁶ Ten pat, p. 62.

¹⁴⁷ Lukauskas K. *Pamokslai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 141.

angelą, ir velnią“. „Troškūnų klebonas savo žodžiu siekia kurti moralinius modelius, auklėti žmogų.“¹⁴⁸ K. Lukausko pamokslai (konfesinis pamokslas – aiškiai normatyvinis žanras) primena XIX a. lietuvių didaktų kūrybą – ir čia stebimi tie patys teminiai ir idėjiniai branduoliai. Pavyzdžiui, vaikų dorovinio auklėjimo klausimai panašiai formuluojami ir K. Lukausko tekste¹⁴⁹, ir M. Valančiaus apsakyme „Petronė ir jos priepuoliai“; čia atrandame ir Prancės paukštvanagėlio prototipą – „paukštiniką“: „Paukštinikas pasergieis, jog unt kokios paukšciey susileka, tinay jems ganikla meta, paiunkima duoda, idunt jus galetu pigiaus gaudity.“¹⁵⁰ Šiame kontekste minimas ir „Kunigas Skarga“ (taip pat pamokslininkas, kaip ir K. Lukauskas, neabejotinai teikęs medžiagos XIX a. lietuvių didaktinės prozos kūrėjams): „rasza Kunigas Skarga jog jus per sapna welnias mokie, kaypo turieie sawa netiesas prispirty. Patsay Luteras (Libro de Mifsa) ape sawi apsa, jog per sapna unt isznaykinima Misios nuog welnia daug izsimokie.“¹⁵¹

Velnius labai pasitarnauja ir girtybės atgrasumui pavaizduoti, ir kitais atvejais. Jis ne tik migruoja drauge su keliaujančiais siužetais, bet ir pats vienas – kaip ryškus (kartais – šmaikštus, juokingas, kartais – šiurpus, barokiškas) blogio įvaizdis.

Be velnių neapsieinama ir A. Tatarės kūryboje. Skirtingos tonacijos vaizdai, atsidūrę greta, išryškina gerumą ir blogumą (pagrindines didaktines kategorijas), gražumą ir bjaurumą etc. A. Tatarė greta aprašo rojaus grožį ir velnio, pragaro atstovo, bjaurumą: „Ponas Dievas sutvėrė žmogų labai gražų kaip rojaus paukštelį, pastatė jį dangiškaime sodely ir prisakė jam, kad lauk neišeitų; žmogus užmiršo prisakymą Dievo, išėjo iš sodelio. Tada užpuola ant jo velnias ir atsikrankšdamas su savo snargliais suspjauodo gražų veidą žmogaus; – tokia yra pasaka prastų žmonių.“¹⁵² Vienoje, šviesiojoje opozicijos pusėje stovi žmogus, o kitoje, tamsiojoje – velnias.

Apibendrinami turime pasakyti, jog šimtametės europinės normatyviškumo tradicijos nedingo be ženklo. Jų pamokas pritaikė ir XIX a. lietuvių didaktinė proza: visuose didaktinio kūrinio sluoksniuose (loginiame, vaizdiniame, materialiajame) aptinkame normatyviškumo pėdsakų.

Modelio diktatas

Vienas svarbiausių didaktinės prozos poetikos elementų – *modelis*, bene labiausiai didaktinį kūrinį iškelias kaip klišę, šabloną, normatyvinį meną.

Visų pirma į akis krinta bendroji didaktinių tekstų struktūra, turinti ilgaamžę atmintį. Viduramžių pamokslininką, Renesanso rašytoją, Švietimo epochos ar, pagaliau, XIX a. lietuvių didaktinės prozos kūrėją sieja ne tik panašios rašymo intencijos, bet ir gimininga minčių dėstymo logika, panašus (o kartais – identiškas) manipuliavimo adresatu karkasas. Bet kurį didaktinį kūrinį sudaro dvi dalys: papasakotas konkretus gyvenimo „vaizdelis“ bei to, kas papasakota, įvertinimas – čia formuluojama aiški didaktinė išvada. Tokią privalomą dviejų dalių didaktinio pasakojimo schemą paliudija kad ir garsusis viduramžių pamokslininkas Johannas Eckhartas (Johanas Ekhartas) (apie 1260–1328). Vieno iš pamokslų pradžioje jis iškelia pavyzdžio įtaigą, gebėjimą norimas tiesas priartinti prie klausytojo: „Šiandien, eidamas pas jus, aš vis masčiau, kaip galėčiau jums suprantamai išdėstyti savo pamokslą, ir sugalvojau vieną palyginimą: jeigu jūs įstengsite jį suprasti, tuomet suprasite visų mano pamokslų, kuriuos esu pasakęs, prasmę ir esmę.“¹⁵³ Po pavyzdžio (apie akis ir medžio gabalą) pateikimo seka išplėstinis filosofinis moralas: „Todėl aš sakau: tegul žmogus nusigręžia nuo savęs paties ir nuo visos

¹⁴⁸ Tereškinas A. „Mielas mums gyvenimas...“, in K. Lukauskas, Pamokslai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 7.

¹⁴⁹ Lukauskas K. Pamokslai, 1996, p. 137.

¹⁵⁰ Ten pat, p. 63.

¹⁵¹ Ten pat, p. 63.

¹⁵² Tatarė A. Pamokslai išminties ir teisybės, 1987, p. 222.

¹⁵³ Eckhart J. Traktatai ir pamokslai, Vilnius: Pradai, 1998, p. 159.

kūrinijos [...]. Tepadeda mums Dievas, kad mes šia prasme gyventume protingai! Amen.”¹⁵⁴ Taigi atsekame didaktinių tekstų gelmėn „nugrimzdusią“ elementariąją sąrangą. Ją galima pavaizduoti šitaip:

Universalusis didaktinio teksto modelis

Exempla (Pavyzdys) ⇔ Moralas (Didaktinė tezė)

Dalys gali susikeisti vietomis (pavyzdžiui, A. Tatarės pasakėčiose). Kai kada moralas gali būti kartojamas keletą kartų, siekiant dar labiau pabrėžti norimą mintį (M. Valančiaus, L. Ivinskio apsakymuose ir kitur). *Keliaujantis* herojus didaktų ypač pamėgtas, nes keliaudamas mato gausybę įvairių atsitikimų – pavyzdžių, sutinka daugybę žmonių – pavyzdžių (J. S. Dovydaičio, P. Gomalevskio, M. Valančiaus keliauninkai). *Pasakojantis* herojus parankus todėl, kad jis gali daug įvairių nutikimų – pavyzdžių papasakoti kitiems. Štai kaip tokį neigiamai sankcionuotą pavyzdį tėvas (S. Daukanto apysaka *Rubinaičio Peliūzės gyvenimas*) sodžiaus vaikams nurodo kupinas išbandymų ir pavojų Peliūzės klajones. Kartais pateikiama ne viena *exempla*, o bent keletas, kad dar labiau skaitytoją paveiktų, įtikintų. Pavyzdžiui, M. Valančiaus apsakyme „Vaikai neklausantys“ pateikiamos trys pamokančios istorijos, pasakojimo gale įsakoma – „Vaikai, skaitykit ir imkitės proto“¹⁵⁵. Apsakyme „Čigonai“ pateikiamos septynios istorijos – pavyzdžiai apie nedorą čigonų elgesį, o apsakyme „Žmonių gydytojai, arba daktarai“ papasakojama net penkiolika savarankiškų istorijėlių (tekste tie atskiri gabaliukai net sunumeruoti). Visi penkiolika pavyzdžių orientuoti vienos didaktinės tezės įrodymui – nepasitikėti nemokytais gydytojais, kurie „bjaurojas tik dėl savo pelno“¹⁵⁶. Universalusis didaktinio teksto modelis stabilus, jis išlaiko šimtmečių išbandymus, tačiau ir „apauga“ naujais komponentais – plečiasi (kai kada siaurėja, „nutrupa“¹⁵⁷). Apskritai skirtingi autoriai didaktinį modelį skirtingai modifikuoja. M. Valančius tradicinį didaktinio pasakojimo modelį išplečia ir savo išbandyto varianto ištikimai laikosi.

Šiuo aspektu iš arčiau bus pasižiūrėta į tris M. Valančiaus *Vaikų knygelės* apsakymus. Tai „Jonis ir kerdžius“, „Prancė paukštvanagėlis“ ir „Petronėlė“. Visi jie – tipiški didaktinio apsakymo pavyzdžiai. Drauge šiuos kūrinėlius bandoma aptarti ir dėl to, kad jie artimi savo tema, remiasi ta pačia didaktine teze. Ją tiksliausiai nusako penktasis Dievo įsakymas: „Nežudyk“. Be to, visų trijų apsakymų panaši teksto struktūra, poetika. V. Maciūnas tokį kūrinį panašumą yra pavadinęs „didaktinės beletristikos šablonu“¹⁵⁸.

Didaktinį tekstą palyginti nesunku anatomiškai skaidyti, nes jis skaidrus, paprastas, logiškas, organizuotas pagal tam tikrus kanonus, tradiciją. Toks tekstas kuriamas tikslingai, nuosekliai, atmetama tai, kas nereikalinga, kas neryškina pagrindinės minties, apriorinės idėjos. Autoriui didaktui svarbu, kad jo tekstą „atpažintų“, jam svarbu ne išsiskirti, o pritapti.

¹⁵⁴ Ten pat, p. 160–161.

¹⁵⁵ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 62.

¹⁵⁶ Ten pat, p. 147.

¹⁵⁷ Šiuolaikiniame didaktiniame pasakojime stebima tendencija pateikti vien pavyzdį, o išvadas skaitytojas turi pasidaryti pats, išsilukštenti naudingą moralą. Tiesiogiai nebepamokslaujama, pasitikima skaitytojo kompetencija. Pavyzdžiui, dabartinio didaktinių aspiracijų vokiečių rašytojo Norberto Lechleitnerio knygoje *Kitaip nei tikėtasi* (1998) pateikiama „100 išmintingų istorijų, kurias perskaičius, kiekviena diena tampa truputėlį laimingesnė“; čia regime universalus didaktinio teksto modelio eroziją – nebėra atvirai dėstomo moralo, likusi tik daugiaprasme *exempla*. Tiesa, didaktiškumas kai kur ryškiai prasikiša (pavyzdžiui, kūrinėlių pavadinimuose, kurie gana tiesmukiški), nors ir apsigaubiama filosofijos, psichologijos skraiste (Lechleitner N. *Kitaip nei tikėtasi*, Vilnius: Alma littera, 1999).

¹⁵⁸ Maciūnas V. Mūsų senesniosios didaktinės beletristikos šablonas, in „Židinys“, 1938, Nr. 5/6, p. 705.

Sugretinus minėtus M. Valančiaus didaktinius apsakymus, matyti – jie visi sudaryti iš atskirų dalių. Tai galima pavaizduoti tokia sąlygiška schema:

M. Valančiaus didaktinio apsakymo modelis

Įžanga → Įvykiai → Atpildas → Išvada

Visas tas dalis jungia *didaktinė tezė*. Paprastai tai kokia nors akivaizdi tiesa (moralinė, etinė etc.), krikščioniškojo idealo teigimas, moralinis imperatyvas. Didaktine teze (ji dažnai pasakoma kūrinėlio įžangoje) „jautis griebiamas už ragų“ – kalbama tiesiai, be užuolankų. „Prancės paukštvanagėlio“ pradžioje teigiama: „Medžioklė, žudymas paukščių ir mušimas gyvulių yra tai darbai, priešingi mielaširdystei.“¹⁵⁹ Apsakyme „Jonis ir kerdžius“ didaktinė tezė ryškiausia kūrinio gale: „Perspėjau aną, kad vabalėlių, nuo Viešpats Dievo sutvertų, be reikalo nežudytų. [...] Viešpats yra kantrus, bet nemaršus.“¹⁶⁰

M. Valančiaus didaktinio apsakymo įžangoje pristatomas pagrindinis veikėjas, tiksliai nurodoma veiksmo vieta, kartais ir laikas. Taigi konkrečiai apibrėžiama kūrinio erdvė ir laikas. Įdomu tai, kad didaktinio apsakymo pradžios formulė šiek tiek primena pasakos pradžios formulę. Galima palyginti didaktinių apsakymų pradžias ir šią: „Kitą kartą gyveno labai turtingas ūkininkas ir turėjo vieną sūnų.“¹⁶¹ Pasakos žvilgnis krypsta į amžinybę, mitinį laiką, abstrakčią vietą, o M. Valančius siekia autentiškumo. Tai susiję su kūrėjo didakto nuostata: kūrinys turi aktyviai veikti skaitytoją, keisti jį, modeliuoti jo poelgius.

Klasikinė *pradžios formulė* aptinkama „Prancėje paukštvanagėlyje“: „Darbėnų parakvijoje, Lazdininkų sodoj, prie ūkininko Ignaciaus buvo įnamė, arba kampininkė, Kotrė, kuri turėjo sūnų, vardu Prancė.“¹⁶² Panaši pradžios formulė ir „Petronėlėje“: „Veiviržėnų parakvijoje yra vienkiemiai, Tautkaičiais vadinami, kuriuose žmonės gyvena įmaningai. Vienam čia gyvenančiam gaspadoriui gimė mergelė ir gavo prie krikšto vardą Petronėlė.“¹⁶³ Siauresnis pradžios formulės variantas yra apsakyme „Jonis ir kerdžius“: „Šiaulių pavieta ir parakvijoje yra soda, Kebliais vadinama, į keturias dešimtis ūkininkų skaitanti.“¹⁶⁴ Veikėjas Jonis įvedamas į tekstą vėliau.

Čia derėtų sustoti ir pakalbėti apie *didaktinio kūrinio veikėją*.

Vaikų knygelės visuose apsakymuose veikia vaikai. Jonis su Prance – abu piemenukai, kurie gano visos sodos bandą, Petronėlė – paprasta kaimo mergaitė, šiaip niekuo neišsiskirianti iš kitų vienmečių kaimo vaikų. Didaktui, kaip sakyta, svarbu, kas jo parašytą kūrinį skaitys ir ko pasimokys. *Vaikų knygelės* prakalboje įvardijamas adresatas – tai mokinukai, „lomentorių perėję“¹⁶⁵. Todėl ir didaktinės prozos kūriniių veikėjai parinkti tokie, kad jie būtų artimi, suprantami, „savi“ adresatui – parapinės mokyklos mokinukui. Adresatas gali identifikuotis su apsakymo veikėjais (neretai jie vienmečiai, taip pat žemaičiai, o gal net ir iš tos pačios parapijos?), lyginti savo ir kūrinio veikėjų elgesį, mintis.

Vyskupas M. Valančius savo mažiesiems parapijiečiams pasakoja apie nedorėlius Jonį ir Prancę bei gerąją Petronėlę, kuri visam kaime garsėjo didele dorybe – „meile gyvulėlių“.

Jonis su Prance ir Petronėlė – antinomiški veikėjai. M. Valančiaus pamokymų esmė tokia: gyventi reikia taip, kaip Petronėlė, o Jonis ir Prancė – ne pavyzdys. Tokia ryški veikėjų opozicija autoriui padeda pasiekti norimo efekto – *Vaikų knygelės* skaitytojas pasibjauri blogaisiais veikėjais, juos pasmerkia,

¹⁵⁹ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 58.

¹⁶⁰ Ten pat, p. 42–43.

¹⁶¹ Gyvasis vanduo: Lietuvių liaudies pasakos, Vilnius: Vyturys, 1989, p. 69.

¹⁶² Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 58.

¹⁶³ Ten pat, p. 65.

¹⁶⁴ Ten pat, p. 40.

¹⁶⁵ Ten pat, p. 38.

gėrisi teisiaisiais. Tačiau dėsniga ir tai, kad neigiamieji veikėjai meniniu požiūriu labiau vykę, gyvesni. Petronėlė – pati Dorybė, beveik šventoji, nužengusi iš „živatų“, sausa ir neįdomi. Apskritai literatūroje, kaip jau buvo užsiminta, blogieji veikėjai dažnai įdomesni už anemiškus, nuobodokus geruosius.

Apsakymuose apie nedorėlius kaip atsvarą opozicija vaizduojami išmintingieji veikėjai. M. Valančiaus tekstuose *išminties, proto, senatvės motyvas* labai ryškus. „Juo tad protas yra silpnesnis, tuo žmogus nedoresnis“¹⁶⁶, – teigiama apsakyme apie Prancę. Autorius protą, išmintį stato į dorybių gretą, o neprotingumas, nemąstymas apie savo elgesį – didelė yda, kurią reikia iš mažens taisyti. Išmintingieji – tai seni ar bent jau pagyvenę žmonės. Jų lūpomis autorius dažnai išsako savo poziciją, pagrindinę jų monologų dalį sudaro didaktiniai pamokymai. Toks yra kerdžius apsakyme „Jonis ir kerdžius“, gaspadorius ir „vienas senas žmogus“ „Prancėje paukštvanagėlyje“. Vieni iš jų – tik prašalaičiai, kurie įvertina situaciją, padaro išvadas, paauklėja susirinkusius (keliaujančio žmogaus motyvas – įprastas didaktinėje prozoje), kitų akyse vaikai auga, bręsta, todėl ir pamokymai – trumpesni, bet dažnesni. Antai gaspadorius ne kartą Prancę baugina: „Liaukis, vaikas, valią gavęs! Pakoros tave Viešpats Dievas už tokią nedorybę.“¹⁶⁷ Kerdžius iš apsakymo „Jonis ir kerdžius“, kalbėdamas vaikams apie skruzdėles, taip sako: „Jeigi anas geriausias Dievas sutvėrė ir maitina, tur būti reikalingos.“¹⁶⁸ Taigi išminčiai, seni žmonės arčiausiai Dievo, todėl verta jų klausyti. Labai gražus M. Valančiaus kūrybos puslapis yra kerdžiaus pasakojimas apie skruzdėlyną (skruzdė lietuvių mitologijoje – šventas padarėlis). Pasakojimo šiltumu, poetiškumu ši atkarpėlė kiek primena gerokai vėlyvesnę V. Krėvės skerdžiaus Lapino pasakojimą apie girias. Kerdžiaus paveikslas kelia ir tam tikrų asociacijų su lietuvių mitologijos baltgalviais žyniais – tautos išminties sargais. Skruzdėlyno aprašymas gerai iliustruoja rašytojo didakto pastangas ne tik iš aukšto pamokyti adresatą, tačiau ir norą, kad vertingos mintys būtų išgirstos ir suprastos. Kerdžius tarsi „nusileidžia“ iki piemenukų ir populiariai, vaizdžiai atveria skruzdėlyno paslaptis:

– Ar žinot, kas tai yra skruzdėlynas? Yra tai didesnė už mūsų sodą, yra tai miestas, kuriame gyvena keli tūkstančiai skruzdėlių. Tos per kiaurą metą be atlydos dirba namus savo. Veizėkit, šitai antras skruzdėlynas, visas skylėtas, prie kožnos skylėlės stovi sargai. Tos skylėlės yra tai ūlyčios, viduj yra trobų trobos. Iš vienu trobų yra laiptai į antras, iš antrų – į trečias. Stogas taip pat yra dailiai klotas, jog nei audra neįlaužia, nei didžiausias lytus nepermerkia. Skruzdės, numanydamos žmogų veikiai galint jų namus sugriauti, visuomet bijos. Todėl tai, vos šapeliui kritus ant jų lizdo, tuojau visos sukunša ir skuba gelbėti namų savo. Vyrai išmintingi tai supranta ir jų nekušina, bet vaikai ir puspročiai to neišmano.¹⁶⁹

Senasis kerdžius į vaikus kreipiasi maloniai – „vaikeliai“. Jaučiame, kad tai geros sielos žmogus, kaimo šviesuolis. Kitame apsakyme gaspadorius aiškina Prancei, kodėl negalima žvirblių naikinti. Čia pasitelkiami net tikri istorijos faktai iš Prūsijos karalių valstybinės veiklos.

Kvailybei, nedorumui pavadinti M. Valančius suranda daugybę žodžių, gausybę atspalvių: nuo atlaidaus „pusgalvelio“, pajuokiamo „minkštpročio“ iki pikto „puspročio“.

Vis dėlto didaktinę tezę geriausiai patvirtina *veikėjo poelgiai* ir kiti apsakymo įvykiai. Pagal didaktinio kūrinio tradiciją blogam veikėjui (Jonui, Prancei) priskiriamos visos pasaulio nuodėmės, o geram (Petronėlei) – visos dorybės. Didaktinis apsakymas iš kitų skiriasi dorybių ir blogybių vaizdavimo intensyvumu, koncentracija. Šiuo požiūriu iškalbingas Prancės paveikslas. Pravartu suskaičiuoti nelaimingojo Prancės juodus darbus:

¹⁶⁶ Ten pat, p. 58.

¹⁶⁷ Ten pat, p. 60.

¹⁶⁸ Ten pat, p. 42.

¹⁶⁹ Ten pat, p. 41.

- 1) „badu stapino“, „nemielaširdingai čaižė su vyčia“ kiaules¹⁷⁰,
- 2) „du paršeliu negyvai užmušęs, pasakė vilką pagavus“¹⁷¹,
- 3) „šoka į akis kaip širšūnas“¹⁷²,
- 4) „barstė šimtais ir tūkstančiais kipšų“ – keikėsi¹⁷³,
- 5) „susimušė su Kaze, piemeniu susiedo“¹⁷⁴,
- 6) pradėjo „paukštinėti“ – kiaušinius iš lizdo ėmė, paukštelius žudė, lizdus draskė,
- 7) ant anglių kepė antį,
- 8) „įginęs karvę į balą, negyvai užplakė“¹⁷⁵,
- 9) žudė žvirblaičius,
- 10) išardė varnos lizdą,
- 11) „šventomis dienomis novijo paukščius“¹⁷⁶,
- 12) „nė vienas valgis jam netiko“¹⁷⁷,
- 13) „pirmojoj nedėlioj po venčiapų sumušė moterį savo“¹⁷⁸.

Tokių nuodėmių kontekste ironiškai skamba mažiškinė pravardės forma – paukštvanagėlis. Tik apsakymo gale nuskamba – žmogžudys, paukštvanagis. Prancė visai sužlunga: nusirita nuo kiaulių čaižymo iki žmogžudystės. Labiau didaktinį, pamokomesnį siužetą sunku besugalvoti.

Prancę blogai charakterizuoja ne tik jo darbai. Jokio bent kiek šviesėlesnio bruoželio nerastume. Prancė negražus – „drąsiai galėjo statyti aną į kanapes už baidyklę“¹⁷⁹ (iš garsiojo Prancės išvaizdos aprašymo). M. Valančius taikliai vartoja *meninę detalę*.

Prancė žmoną ne šiaip kada nors primušė, bet pirmą savaitę po vestuvių, o paukščius žudo ne bet kada – šventomis dienomis. Tai baisi šventvagystė, už ją ir kitas vėliau Prancė brangiai sumokės.

Kai kuriose vietose esti net patologinio žiaurumo aprašymų – „kožną (žvirblaitį – Dž. M.) išžiodė, išplėšė gyvam liežuvelį, ėmęs už vienos kojos, apsuko apie galvą ir sviedė ant žemės“; „pamatęs paukštį, virpėjo – taip norėjo gyvybę jam atimti“¹⁸⁰. Tokių žiaurumų rastume atsivertę M. Valančiaus hagiografinės literatūros puslapius – *Živatus šventųjų*. Barokinės literatūros tradicija ataidi ir didaktiniuose apsakymėliuose vaikams. Šį M. Valančiaus apsakymą (ir daugelį kitų) nenuobodu skaityti. Autorius didaktiką, nuogą moralą iliustruoja gyvenimiškais pavyzdžiais, tekstas kuriamas kaip pamokoma, bet įdomi, nenuobodi istorija. Gerai paieškoję, rastume ir intrigos momentų. M. Valančiui rūpi sudominti savo skaitytoją knygelės prakalboje autorius viliasi: „parašiau knygelę, kurią vaikai skaitydami nesiilgės.“¹⁸¹

Petronėlės dorybėms išvardinti taip pat reikėtų daug vietos. Ji net skęstančių muselių pagaili! Karvės, avelės, šunys, kurapkos, zuikiai, žąsys – „labai didžiais jos prieteliais buvo“¹⁸². Šis tekstas monotoniškas, vienpusiškesnis nei Prancės ir Jono istorijos.

Ypač svarbi M. Valančiaus didaktinio apsakymo dalis – *atpildo aprašymas*. Čia derėtų sustoti ir apie atpildą pakalbėti plačiau. Tai pats specifiskiausias didaktinio teksto elementas, jis – biblinio bei hagiografinio pasakojimų reliktas. Šalia atpildo iškyla ir atgailos aspektas. Tai to paties medžio vaisiai,

¹⁷⁰ Ten pat, p. 59.

¹⁷¹ Ten pat, p. 59.

¹⁷² Ten pat, p. 59.

¹⁷³ Ten pat, p. 59.

¹⁷⁴ Ten pat, p. 59.

¹⁷⁵ Ten pat, p. 60.

¹⁷⁶ Ten pat, p. 61.

¹⁷⁷ Ten pat, p. 61.

¹⁷⁸ Ten pat, p. 61.

¹⁷⁹ Ten pat, p. 58.

¹⁸⁰ Ten pat, p. 60.

¹⁸¹ Ten pat, p. 38.

¹⁸² Ten pat, p. 67.

bet ir ganėtinai skirtingi. Atpildas – baudžiamosios nuostatos išraiška, jo tikslas – perspėti, atgrasyti nuo blogų darbų; atpildas – ir apdovanojamosios nuostatos reiškėjas (teigiamieji veikėjai atitinkamai atlyginami)¹⁸³. M. Valančiaus „Pasakojime Antano Tretininko“ aptinkame nemažai kondensuotų atpildo aprašymo pavyzdžių:

„Kad vaikas turėjo jau keturioliktus metus amžiaus, motina, kažki ko supykusi, tarė j Petrį: „Kad tu bent sudegtum!“ Neužilgo motina, trobelėj ugnį sukūrusi, išėjo kultti j jaują Preibio; užsidegė trobelė, Petrį bemiegantį užkrito lubos, ir sudegė nelaimingas vaikas.“¹⁸⁴

„Žiemai atėjus, Endriukas, tėvų neklausdamas, išėjo šliūkštinėti ant prūdo; ledas nebuvo dar tvirtas, traš įlūžo, o vaikas šmurkš įkrito j vandenį lig juostos, kaip varlė j balą. Išlipo ilgainiui, bet sušlapo ir dideliai sušalo. Parėjęs grinčion, įsirgo karščiais, nedėlią gulėjo ir mirė.“¹⁸⁵

„Nieko netrukus užėjo baisi audra, perkūnija be pertrūkio griovė, žaibai blaskėjo; beregint tvinkt spyrė perkūnija j tą gyvenimą, kuriame senis nakvynės negavo; užmušė ūkininką ir bobutę, sėdėjusią prie pečiaus. Dar namus uždegė.“¹⁸⁶

Didaktinėje prozoje rodomas keleriopas baudimo „mechanizmas“: socialinis, kai nusikaltusįjį baudžia visuomenė (veikėjas įkalinamas, jo šalinamas ir t. t.) ir dieviškasis (jis ypač pabrėžiamas), kai baudžia Aukščiausiasis. Trečias būdas – autosankcija (savęs baudimas). Pirmieji du būdai simbolizuoja atpirkimą, trečiasis – atgailą. M. Foucault (Fuko), kalbėdamas apie bausmės sampratos kitimą modernėjančioje visuomenėje (autorius analizuoja socialinius, o ne dieviškuosius bausmės aspektus), pastebi: „XVIII amžiaus pabaigoje–XIX pradžioje niūri bausmių fiesta [...] baigia išsikvėpti. [...] Perauklėjimo metodai išstumia iš bausmės atpirkimo motyvą.“¹⁸⁷ Aptariamojoje prozoje vis dėlto dar stebime ryškų atpirkimo momentą.

Visuose trijuose nagrinėjamuose M. Valančiaus apsakymuose daug dėmesio skiriama būtent atpildui. Jonis, Prancė, Petronėlė suauga, kiekvienas pagal savo nuopelnus gauna užmokestį – kas patiria gyvenimo smūgius, o kas – laimingą, „dailų“ gyvenimą.

Petronėlė išteka už kaimynų vienturčio Stasiaus, gražaus vaikino. „Parėdka buvo linksma, gausi ir apsti.“¹⁸⁸ Pasakotojas girdėjęs „Stasių su Petronėle dailitėliai gyvenant, Viešpatį Dievą ypatingai aniedviem laiminant ir nieko netrūkstant“¹⁸⁹.

Kitokia Prancės dalia. Nuo paukštvanagio nūsuka visas pasaulis: ir Dievas, ir žmonės.

Nūsuka žemiškasis pasaulis:

- 1) samdinė skundžia Prancę gospadinei,
- 2) su Prance nebedraugauja kiti vaikai,
- 3) gospadorius „nudyžė“ užpakalį,
- 4) vyresnybė j rekrūtus nepaima,
- 5) su žmona „braižės it katės“.

Kaimo žmonės Prancės šalinasi, bet tai galima iškęsti. Dievo ranka baudžia skaudžiau. Pirmas rimtas įspėjimas, fatališkas ženklas yra šis – Prancei lipant j eglę varnų lizdo draskyti, lūžta šaka, o paukštvanagis lieka „klišas“. Tačiau Prancė neiššifruoja lemtingo įspėjimo, nepasitaiso. Vėliau jis

¹⁸³ Už gera – geru, už bloga – blogu atlyginama ir Šventajame Rašte. Palyginime apie turtuolį ir Lozorijų pasakojama, kaip po mirties Lozorius patenka Abraomo prieglobstin, o turtuolis atsiduria pragaro kančiose (Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, p. 1661; Lk 16, 23).

¹⁸⁴ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 342.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 345.

¹⁸⁶ Ten pat, p. 357.

¹⁸⁷ Foucault M. Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 15–17.

¹⁸⁸ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 68.

¹⁸⁹ Ten pat, p. 69.

susilaukia ketverto nebylių vaikų. Simboliška nebylumo prasmė – kažkada Prancė žvirbleliams liežuvelius traukė. Galų gale Prancė tampa žmogžudžiu ir pelnytai išvaromas į „Siberiją“.

Apsakymo „Jonis ir kerdžius“ atpildo dalis kompaktiškesnė: „vieną kartą vasarvidžiu užėjo raudonai juodi debesys, pakilo baisūs viesulai su audra, ta, įsisukusi į Keblių sodą, akies mirksny sulaužė, sutraškino ir išardė visą butą Jono. Jį patį su moteria ir su vaikais griūvantys namai užmušė.“¹⁹⁰ Taip pavaizduotas skruzdėlynų ardytojo galas.

Kaip minėta, apsakymuose aktualizuojamas svarbus Dekalogo įsakymas, draudžiantis žudyti. Dievo teisyno tyrinėtojas F. V. Reitereris atkreipia dėmesį į tai, kad Dekalogas nenumato „jokių sankcijų ar atpildo formų. [...] Čia galime suvokti Dekalogo tikslą: įsakymai yra tik orientacijos kryptys, siektini tikslai. Jie turi būti tokie aiškūs, kad jų laikymasis nekeltų abejonių. Jeigu jų nepaisoma arba veikiama priešingai, gyvenimas bendruomenėje darosi neįmanomas“¹⁹¹. Taigi Dekalogas stovi atokiai nuo bausmės, pastarąjį momentą reglamentuoja ne tik Dievo žodis, bet ir patys žmonės, norėdami palaikyti, užtikrinti normalų visų bendruomenės narių koegzistavimą (kas pažeidžia visuotines normas, susilaukia atpildo).

Atpildas – išorinis judesys, atgaila plaukia iš žmogaus vidaus, tai dvasinis aktas. Katalikybė atgailą suinstitucina (išpažintis): „Klausant pamokslų [...] žmonėms pirmiausia rūpėjo sielos išganymas. Todėl išpažintis rados pagaliau svarbiausias sakramentas. Čia Dievo malone ir Bažnyčios valdžia kunigas atleisdavo nuodėmes atgailininkui (išskirta mano – Dž. M.). Žinoma, nusidėjėlis turėjo tikrai gailėtis, jausti tikrą gailęstį.“¹⁹² Atgailos aprašymų tradicija ypač ryški krikščioniškos dvasios tekstuose. Atgailauja šventieji („šv. Karolis Boromiejus visada keliaudavo kartu su savo nuodėmklausiu, norėdamas kasdien patirti atgailos sakramentą“¹⁹³); atgailauja nusidėjėliai, padedami šventųjų („Girdėdami tokius žodžius bei pamokymus, trys plėšikai atsižadėjo pasaulio, velnio ir savo blogų darbų, ir šv. Pranciškus priėmė juos į savo Ordiną, o jie liko ištikimi jam ir mintimis, ir darbais. Ir jie pradėjo didžią atgailą“¹⁹⁴). M. Valančiaus veikėjai Petronėi (apsakymas „Petronė ir jos priepuoliai“), „paleistuvei ir papiktintojai žmonių“, atgailauti padeda ir dori žmonės, ir kunigai, ir šventieji, ir pats Jėzus Kristus – pagrindinis mokytojas, tikrojo gyvenimo kelio pavyzdys:

Kalvarijoj būdama, nė ketinti neketino eiti spaviednės, stebėjosi tikrai į jaunuomenę ir juokavo. Vienok su būreliu žmonių išėjo į kalnus. Giedojo su kitais, tarsi meldė, klabinu su lūpomis it su mintuvais, bet širdis jos buvo užšalus. Iš eilės įėjo į koplyčią kryžunąją, klaupė su kitais ir meldė. Čia, išvydusi Kristų Jėzų tarp dviejų latrų bemirštantį, švenčiausią panelę bealpstancią, šv. Mariją Magdaleną beverciančią, staiga įgijo mylistą (loską*) Viešpaties. Tarsi su yla jos širdį kas pervėrė, visa sudrebėjo, puolė ant žemės ir pradėjo karčiai verkti. Beverkdama taip mislijo: „Viešpats Dievas ir jo geriausia motina, šiame pasaulyje būdamu, taip daug kentėjo, o aš, nieko kentėti nenorėdama, pildau norus kūno mano! Viešpats kentėjo dėl išganymo dūšios mano, o aš beveliju paleistuvauti, nekaip būti išganyta. Viešpats norėjo mane padaryti laimingą čia ir per amžius, o aš per savo griekus esmi čia nelaiminga ir būsiu tokia po smerčio. Gana to, Viešpatie, gana! Pamesiu bjaurybes savo, šiandieną pat eisiu spaviednies ir pradėsiu kitaip gyventi.“ Petronėlei besimeldžiant, jos būrys išėjo iš koplyčios, o ši verkdama nešinos į bažnyčią, prilindo prie kunigo ir spaviedojos.¹⁹⁵

Baigiamoji didaktinio apsakymo dalis – *išvada, apibendrinimas*. „Prancėje paukštvanagėlyje“ griežtai sakoma: „Toks tai buvo galas baisaus paukštvanagio, toks bus ir einančių jo pėdomis.“¹⁹⁶ Apsakymo

¹⁹⁰ Ten pat, p. 42.

¹⁹¹ Reiterer F. V. Dievo teisynas ir gyvenimas, Vilnius: Aidai, 1997, p. 156.

¹⁹² Karsavinas L. Europos kultūros istorija, Vilnius: Vaga, 1998, t. 5, p. 143.

¹⁹³ Giussani L. Pratomė, in Cyril Martindale, Kas yra šventieji?, Vilnius: Tyto alba, 1996, p. 11.

¹⁹⁴ Šventojo Pranciškaus žiedeliai, Vilnius: Taura, 1993, p. 84–85.

* Loska – malonė. (Red.)

¹⁹⁵ Valančius M. Raštai, 1972, t. 1, p. 184–185.

¹⁹⁶ Ten pat, p. 62.

„Jonis ir kerdžius“ baigiamoji dalis platesnė, ją galime pavadinti epilogu. Čia „ubagėlis kerdbuvis“ pamokslauja susirinkusiems. Apsakymas baigiamas visai kaip konfesinis pamokslas – „Viešpats yra kantrus, bet nemaršus“¹⁹⁷. Kai kurie didaktiniai apsakymai baigiasi atpildo aprašymu („Petronėlė“).

Elementarios sąrangos, akivaizdaus kanoninio modelio laikosi ir *didaktinė apysaka*. Visas XIX a. lietuvių didaktines apysakas sieja ta pati tema – kelionė (didaktinės apysakos modelis visų pirma iškelia būtent kelionės izotopiją). Kelionė, keliauninkas ir įvykiai, susiję su kelione (dažnai aprašomų dalykų ne įvykiais nepavadinsi, tai greičiau įvairūs pokalbiai su sutiktais žmonėmis) sudaro šio tipo kūrinių siužetinį pagrindą. „Keliantys pirkliai, savo ūkius sūnums atidavę senukai, vienuoliai, renką vienuolynams išmaldą amatininkai – gana įvairi po pasaulį keliaujančių, prie savo žemės nepririštų žmonių skalė – daugiausia kunigų pastangomis pripildo skaitančiosios liaudies vaizduotę, duoda ir praktinių, ir moralinių patarimų, propaguoja blaivybę, amatus, pasakoja, kaip kitur žmonės gyvena.“¹⁹⁸ V. Kavolis tokį XIX a. keliautoją pavadina „judriuoju žmogumi“, pabrėždamas besikeičiančią realybę, naujas žmogaus buvimo pasaulyje galimybes. „Buvo pažadintas bendras smalsumo pilnas susidomėjimas svetimomis erdvėmis.“¹⁹⁹ XIX a. Vakarų Europoje išpopuliarėja nuotykiniai kelionių romanai, visų pirma – Anglijoje bei Prancūzijoje, europiečiai trokšta pažinti egzotiškas užjūrio šalis (jei ne keliaudami, tai bent skaitydami). Didžiųjų atradimų šimtmetyje daug ir keliaujama – norima išžvalgyti visą pasaulį naujas erdves. Tiesa, ne visi XIX a. lietuvių didaktinės prozos herojai tokių „maksimalių“ kelionių šalininkai. Lietuviai dar klajoja po netolimas parapijas ir apylinkes, kiek plačiau po Lietuvą. Tačiau yra ir tokių, kurie nebijo šelmiškos rizikos ir pavoju.

Tad pagal *kelionių tipą ir pobūdį* lietuvių didaktines apysakas galime suskirstyti į dvi grupes: 1) *buitinio pobūdžio*, kai žmogus keliauja praktiniais tikslais (renka vienuolynui aukas, prekiauja, uždarbiauja). Kelionės tikslai – pozityvūs. Dažnai tokių apsakų pagrindinis veikėjas – senas žmogus. Tokių apsakų susidaro didžioji dauguma, kelią joms pramynė 1823 m. J. Chodzka *Jonu iš Svisločės* (išvertė J. Rupeika); 2) *nuotykinio pobūdžio*, kai žmogus (jaunas) leidžiasi į kelionę neapgalvojęs, spontaniškai, nesankcionuotas tėvų. Čia kelionė – be tikslo. Šiai grupei priklausytų lietuviškosios robinzonados kūriniai (S. Daukantas, L. Ivinskis). Tačiau ir vienoms, ir kitoms apsakoms būdingas tas pats šabloniškas modelis, panaši poetika. Net ir nuotykinės apysakos prikimštos didaktikos, šviečiamųjų pamokymų, taigi iš esmės nedaug kuo skiriasi. Vienų ir kitų apsakų idėja, siužetas nėra originalūs, pasiskolinti iš Europos literatūrų. Lietuvių didaktinės kelionių apysakos modeliai skiriasi savo *kompozicija, erdvėlaikio formomis*: 1) apsakos, kur pasakojama bekeliaujant (tuo pat metu keliaujama ir kiekviename epizode iškeliami vienokie ar kitokie didaktiniai moralai), pavyzdžiui, P. Gomalevskio, J. S. Dovydaičio ir panašios apsakos; 2) apsakos, kuomet pradedama pasakoti po kelionės (kelionė vyko anksčiau, o pasakojama dabar), pavyzdžiui, S. Daukanto apysaka apie Rubinaitį, M. Valančiaus *Palangos Juzė* ir pan.

Lietuvių didaktinės kelionių apysakos modeliai

I. Pasakojama bekeliaujant

Dabar:

Kelionė (*exempla*) + kaskart pateikiami didaktiniai moralai

II. Pradedama pasakoti po kelionės

Anksčiau:

Dabar:

¹⁹⁷ Ten pat, p. 43.

¹⁹⁸ Kavolis V. Žmogus istorijoje, 1994, p. 441.

¹⁹⁹ Strohmeier G. Erdvė: Naujieji amžiai, in Europos mentaliteto istorija, sudarė P. Dinzlacher, Vilnius: Aidai, 1998, p. 541.

Kelionė (*exempla*) ⇔ Pasakojimas apie kelionę (didaktinis moralas)

Kelionės motyvu prie apysakų šliejasi ir *dialogai*. Tai nei apysakos, nei apsakymai, bet šie kūrinėliai klausimų ir atsakymų forma, atėjusia iš pamokslų rinkinių, kelia panašias, kaip ir apysakų, problemas – moralines, religines, šviečiamąsias ir kt. (M. Valančiaus „Šnekesys Kataliko su nekataliku“²⁰⁰, K. Aleknavičiaus senio Kirpaus dialogai (1846)).

Toliau detaliau aptarsime vieną iš didaktinių apysakų. Vokiečių autoriaus Joachimo Heinricho Kampės (Campe) variantas *Robinzonas Jaunesnysis* (*Robinson der Jüngere*, 1779) mums ypač svarbus, nes būtent šiuo tekstu sekė lietuvių rašytojas S. Daukantas. Tikslaus, pažodinio apysakos vertimo lietuviai neturi (tokį turi kaimynai latviai, kuriems vokiška dvasia, literatūra visada buvo artimesnė).

Apie 1846 m. S. Daukantas sukuria apysaką *Rubinaičio Peliūzės gyvenimas*. Likimas šiam kūrinui nebuvo palankus, ilgą laiką plačiajai visuomenei apysaka nebuvo prieinama. S. Daukanto rankraščio apie lietuviškąjį Robinzoną likimu rūpinosi didaktas M. Akelaitis; 1859 m. vasario 17 d. jis rašė laišką J. I. Kraševskiui, kur pasakojo, jog apysakos rankraštis „esąs Vilniuje pas spaustuvininką A. Dvorčą, bet nėra lėšų spausdinti – tam reikia net 325 sidabro rublių“²⁰¹. B. Brazdžionio teigimu, 1938 metais rankraštis buvo įteiktas „Sakalo“ bendrovei, bet išspausdintas taip ir nebuvo²⁰². Keletas apysakos ištraukų buvo pateikta S. Daukanto *Rinktiniuose raštuose*, išleistuose 1955 m. Vilniuje. Visas tekstas pirmą kartą buvo publikuotas tik 1984 metais „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje. Taigi tuo metu, „kai D. Defo *Robinzonas* buvo jaunųjų skaitytojų iš senų leidinių graužte pergraužtas“²⁰³, lietuviškasis rankraštis apie Rubinaičio Peliūzės klajones dulkėjo kažkur lentynoje dienos šviesos neregėdamas.

S. Daukanto apysakos pratarmėje rašoma: „Notis Peliūzės Rubinaičio, žinomas ir išrašytas visose kalbose, perguldžiau iš teutonų kalbos į lietuvišką Žemaičių.“²⁰⁴ Kaip žinoma, XIX a. raštijoje kūrinio temų, motyvų, siužeto skolinimasis buvo įprastas reiškinys. S. Daukantui, kaip didaktinių aspiracijų rašytojui, Robinzono idėja labai tiko: autoriui rūpėjo iškelti gerą sektiną pavyzdį, jam buvo aktualios žmogaus brendimo, asmenybės ugdymo problemos. Apysakos pratarmė baigiama šiais žodžiais: „Džiaugsiuosi, jei bent vienas, perskaitęs tą mano knygelę, taps doresnis ir gudresnis.“²⁰⁵ Didakto ir švietėjo angažavimasis pamokyti, paauklėti galėjo nulemti būtent Robinzono Kruzo pamokančios gyvenimo istorijos pasirinkimą. S. Daukantas ėmėsi versti vokiečių autorių, pritaikyti jį lietuvių skaitytojui. Doros, dorinio ugdymo tema, krikščioniškųjų vertybių apmąstymas – labai svarbūs apysakos tekste. S. Žukas teigia: „Moralinės problematikos svarbą rodo ir pirmasis žodis, kurį S. Daukanto elementoriuje skiemenimis perskaito mokinys; jis yra ne tėvynė ar Lietuva, kaip šiandien įsivaizduotume, bet do-ry-bė.“²⁰⁶ Taigi S. Daukantas labiau vertina ir akcentuoja didaktinę Robinzono Kruzo istorijos pusę, o ne nuotykinę, kuri vis dėlto vaikams būtų įdomesnė. D. Defo *Robinzono Kruzo* nerašė specialiai vaikams, o J. Campe ir S. Daukantas orientuojasi į mažąjį skaitytoją, jaunuomenę.

Lietuvių autorius savo kūrinį pritaiko Lietuvos skaitytojui. Apysakos pagrindinis herojus – septyniolikmetis palangiškis Rubinaitis Peliūzė. Lietuvių Robinzonas gerokai jaunesnis už savo pirmtaką. Defo Robinzonui kelionių pradžioje jau buvo sukakę dvidešimt šešeri metai. Sumaniai sulietuvintas Robinzono Kruzo vardas. Nedėdienis – Rubinaičio Peliūzės palydovas.

²⁰⁰ Valančius M. Šnekesys Kataliko su nekataliku, in Lietuvių tautos praeitis, red. J. Jakštas, Čikaga: Lietuvių istorijos draugija, 1976, t. 3, knyga 4 (12), p. 53–56.

²⁰¹ Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 43.

²⁰² Brazdžionis B. Lietuviškojo Robinzono likimas, in Vaikų literatūros patirtis, Kaunas: Šviesa, 1995, p. 23.

²⁰³ Ten pat, p. 24.

²⁰⁴ Daukantas S. Vertimai ir sekimai, 1984, p. 213.

²⁰⁵ Ten pat, p. 213.

²⁰⁶ Žukas S. Simonas Daukantas, Kaunas: Šviesa, 1988, p. 107.

Įdomu palyginti lietuvių Rubinaičio Peliūzės ir anglų Robinzono Kruzo paveikslus, pažiūrėti, kokios lietuviškos realijos atsiranda tekste, kaip jos keičia tekstą. J. Campe's ir S. Daukanto tekstai labai panašūs: čia vyrauja tokios pat prigimties didaktika, apysakos parašytos tradicine dialogų forma, panaši poetika. Vokiškas ir lietuviškas robinzonados variantai labiausiai skirtųsi tautine atributika: vardais, vietovardžiais, peizažais ir pan. S. Daukanto apysakoje aprašomos savos, lietuviui gerai žinomos geografinės realijos: Palangos pilis, Birutės kalnas, Šventoji ir kt. V. Auryla pastebi: „Daukantas pirmasis lietuvių literatūroje pavaizdavo pakrančių reljefą, žiūrint iš Baltijos jūros: Šventosios delta, Olandų kepurę, Birutės kalną su aukštomis pušimis, „kurias tenai tyčiomis laiko dėl neklydimo laivų“²⁰⁷. J. Campe's ir S. Daukanto tekstus turime lyginti kaip originalą ir laisvą vertimą (sekimą). Savo ruožtu šie abu vokiečių ir lietuvių robinzonados variantai lygintini su D. Defo, anglų literatūros klasiko, tekstu. Lygindami šiuos kūrinis aptiksime esminių skirtumų, tai įdomu ir daug ką sako. S. Daukanto apysaką pravartu lyginti būtent su Defo tekstu – pirminiu šaltiniu, tam tikra prasme etalonu, kad galėtume pažiūrėti, kuria linkme einama, kaip pasikeičia originalas, kol netiesiogiai pasiekia tolimas, nekaimynines literatūras, kaip veikia tų kraštų intelektualinę mintį.

D. Defo veikalas yra gerokai ilgesnis. Šią bendrąją to meto literatūrinio gyvenimo tendenciją akcentuoja J. Spindytė: „visada vyko atvirkščias – trumpinimo ir paprastinimo procesas.“²⁰⁸ Beje, pirmasis nesutrumpintas D. Defo *Robinzono Kruzo* leidimas lietuvių kalba išėjo tik 1991 m. „Vyturio“ leidykloje. D. Defo tekste daug vietos skiriama pagrindinio veikėjo priešistorėi. Čia pasakojama, kaip Robinzonas Kruzas su savo tėvais gyveno Anglijoje, Hulio mieste, kaip niekas nesisekė, ir jaunuolį vis traukė po platųjį pasaulį pasidairyti. Tėvas nieku būdu nesutinka sūnaus išleisti jūron: „pareiškė man stačiai, kad jeigu aš neatsisakysiąs beprotiško savo sumanymo, ateis laikas, kai aš gailėsiąs nepaklausęs jo patarimo, bet tada galbūt man niekas nebepadės išbristi iš bėdos.“²⁰⁹ Rubinaitis Peliūzė irgi elgiasi panašiai: „kas dieną savo tėvą šyžino, idant jį leistų po svietą vaikščioti: jo tėvas jam stigavoja, jog jis dar nieko gero nemoka, bet šis nėraž to neklausė.“²¹⁰ Jau iš pradžių matyti, kad apysaka kurta pagal tradicinį robinzonados teksto modelį. Pagrindinis veikėjas, vaikystėje tėvų lepintas, anot S. Daukanto, „neprotingai mylėtas“, iki didžiojo nuotykių gyvenęs šeimoje, visuomenėje, staiga patenka į tokią gyvenimo situaciją, kai turi pats savimi pasirūpinti. Ši fabulos vieta yra esminė visų pasakojimų apie robinzonus dalis, apie ją sukasi kiti įvykiai.

S. Daukanto tekste, kaip ir kitose pasaulio robinzonados istorijose, tarsi yra supriešinama: individas ir visuomenė; Tėvynė, sava žemė ir nepažįstama sala – *terra incognita*; kasdienybė bei nuotykis, ekstremali situacija. Herojai, vos tik palikę kas gimtąją Palangą, o kas – gimtąjį Hulį patenka į baisią audrą, kuri į šipulius sudaužo laivą, o bėgliai šiaip taip išsigelbsti. Vėliau šie klajūnai būna priversti gyventi negyvenamoje saloje be menkiausios žmonių draugijos (iš pradžių), be civilizacijos teikiamų patogumų. Visoje literatūroje apie robinzonus esmingas yra *salos* įvaizdis. Čia sala yra ne tiek geografinė, kiek dvasinė sąvoka. Net manoma, kad pati sala „ir yra tikroji kūrinio tema“²¹¹. Saloje žmogus lieka vienas pats su savimi. Jis turi marias laiko savistabai, savianalizei, pasaulio pažinimui. Bet kuris robinzonas, atsidūręs tokioje padėtyje, kelia sau būtiškuosius klausimus. Robinzonas turi gerą progą apmąstyti visus temas „aš ir pasaulis“ aspektus. Saloje, toje dirbtinai sukurtoje ir tam tikra prasme uždaroje erdvėje, išryškėja visi žmogaus sugebėjimai, silpnybės, tikrieji poreikiai, perkainojamos vertybės. Čia, saloje, sauja grūdų yra brangesnė, vertingesnė nei sauja aukso. Tuomet, kai apsirūpinama būtiniaisiais dalykais (maistu, pastoge), imama ilgėtis žmonių draugijos. Anglų rašytojo kūrinyje nepalyginamai įtaigiau plėtojama atskirto nuo viso pasaulio žmogaus apmąstymų

²⁰⁷ Auryla V. Lietuvių vaikų literatūra, Vilnius: Vaga, 1986, p. 37.

²⁰⁸ Spindytė J. Lietuvių apysaka, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 47.

²⁰⁹ Defo D. Robinzonas Kruzas, Vilnius: Vyturis, 1991, p. 7.

²¹⁰ Daukantas S. Vertimai ir sekimai, 1984, p. 216–217.

²¹¹ Weber J. Sala vaikų ir jaunimo literatūroje, in Rubinaitis, 1996, Nr. 1(4), p. 23.

tema nei S. Daukanto didaktiniame tekste. Tačiau ir Peliūzė apsvarsto savo padėtį, apibendrina patirtį: „Didi nelaimė yra žmogui be draugės gyventi.“²¹²

D. Defo Robinzonas Kruzas tikroviškesnis, atskleidžiama jo charakterio raida, parodomos dvejonės, ne kartą apnikusios šį veikėją: „Kartais imdavau ginčytis pats su savimi, kodėl apvaizda šitaip visiškai sužlugdo savo tvarinius, palieka juos visiškai nelaimingus, apleistus, nusivylusius, jog vargu ar galima būti dėkingam už tokį gyvenimą.“²¹³ O didaktiškasis Peliūzė, vos atsidūręs negyvenamoje saloje, ima atgailauti, galvoti, „kaip jis nedorai elgėsi, dabar klaupęs maldavo Dievo atleidimo nuodėmių savo; dabar ryžos ynai* nuo širdies metavoties** ir niekadose to nedaryti, apie ką jis žinotų nedoru esant“²¹⁴. Tos eilutės ir visa ši greito susipratimo, atgailavimo situacija panaši į M. Valančiaus, kitų autorių didaktinius apsakymus, kur veikėjų veiksmų logika grindžiama didaktiniu sumanymu, išankstiniu nusistatymu pamokyti skaitytoją.

Didaktinėms tezėms įterpti labai parankus tėvo paveikslas. Tai, kad apysakoje veikia senas, išmintingas žmogus, – taip pat didaktinio teksto ženklas. Tėvas, bespasakodamas Rubinaičio Peliūzės istoriją, pamoko vaikus, kaip kalendorių ar „saulės bragelį“ (skėtį), kokį negyvenamoje saloje turėjęs Peliūzė, pasidaryti. Kitąkart tėvas moko vaikus žemėlapyje įvairias šalis atrasti. Trisdešimt pasakojimo vakarų pavirsta į trisdešimt improvizuotų pamokų, kur mokoma tikybos, doros, geografijos, botanikos ir kitokių dalykų. Įdomus šiuo požiūriu yra kokoso epizodas. Ketvirtąjį vakarą tėvas pasakoja vaikams, kaip Rubinaitis rado medį, ant kurio „suitūs*** vaisiai kybojo“. Toliau pateikiamas egzotiškojo skanėsto aprašymas:

 Buvo jis pailguotinas, mažne treineitiškas riešutas didumo it kūdikio galva. Viršutinis kiautas, kurį jis vos ne vos su vargu ašriu akmeniu pervožė, buvo sluoksnėtas it iš kanapių nukibytas. Antras kiautas atkaliai buvo mažne teip kietas kaip varlakaušis, ir Peliūzė suprato tujau, jog jis vietoj kaušo galės dėvėti. Kanduolė buvo didžiai syvota (syvyga) ir skomėjo it riešutas*, nepavėdomas į aliejų, ir vidury jo, kursai kiauras buvo, rado jis saldų syvą, kur gana skaniai skomėjo ir didžiai stiprino.

 Tą syvą galėjo iš riešuto per tris kiaurymes, nuo pačios gymės padirbtas, išlašinti, neatvoždamas apatiniojo kiauto, – didžiai išmintingas parėdymas, be kurio naudingas syvas, atvožiant akmeninį kiautą, galėtų sutrykšti.

 Tas buvo didžiais pietais dėl mūsų peralkusiai Peliūzei! Jis savo tuščio pilvo negalėjo vienu riešutu prikimšti, todėl jis nukrėtė antrą ir trečią, kuriuodu jis su tokiu pat išbadimu suvalgė. Iš džiaugsmo nuo to išradimo ašarojo, į dangų veizėdamas.

 Medis buvo gana aukštas, bet it palmės medis nė kokios šakos neturįs, tiktai galūnę, parėžusią nuo didžių kardinių lapų.²¹⁵

Tėvas kokosinės palmės medį vadina „kukavos medžiu“. Pamoka tuo dar nesibaigia: tėvas atneša tikrą kokoso riešutą vaikams parodyti: „Kad jis grįžo, didelį riešutą rankoj turėdamas, šoko jam visi prieš sakydamys „ai“ ir abejojo – savo akims kliauties ar ne.“²¹⁶ Tėvas paaiškina, jog jis „Rytų Indijose“ nebuves, ir jog „čia, Palangoj, jo pirkt negal gauti, jūs tą visi žinot“²¹⁷. Kokosą atsiuntęs laivo vyresnysis Žeimys, kurį Luokėj ir Varniuose tėvas bei kiti namiškiai buvo sutikę. Tokių lietuviškų realių S. Daukanto tekste yra daug. Štai Peliūzė saloje apie savo būstą sodina Lietuvoje gerai žinomus

²¹² Daukantas S. Vertimai ir sekimai, 1984, p. 213.

²¹³ Defo D. Robinzonas Kruzas, 1991, p. 54.

* Ynai – grynai, tikrai. (Red.)

** Metavotis – atgailauti. (Red.)

²¹⁴ Daukantas S. Vertimai ir sekimai, 1984, p. 234.

*** Siutūs – gausūs. (Red.)

* Skomėjo it riešutas – buvo riešuto skonio. (Red.)

²¹⁵ Ten pat, p. 244–245.

²¹⁶ Ten pat, p. 245.

²¹⁷ Ten pat, p. 246.

gluosnius, o D. Defo tų pasodintų medžių niekaip neįvardija; Peliūzė pradeda „kažkokius diegus“, panašius į lietuviškus linus ar kanapes auginti, o D. Defo Robinzonas augina ryžius ir miežius. Lietuvių Rubinaitis atranda bulvių kerą ir ima jas veisti, o Robinzonas Kruzas – ne²¹⁸.

Apibendrinant galima pasakyti, kad S. Daukanto apysakos *Rubinaičio Peliūzės gyvenimas* sumanymas, idėja, pagrindinės siužetinės linijos atklydusios iš Vakarų Europos – lietuvių autorius naudojami robinzonados šablonu, multiplikuoja nuotykinį robinzonados modelį, o kūrinio formos, poetikos dalykai, įvairios detalės atspindi lietuviškąjį mentalitetą, tipiškus XIX a. vidurio lietuvių didaktinės prozos ypatumus. Galima teigti, kad aptariamoje S. Daukanto didaktinėje apysakoje slypi dvi kanoninės sistemos. Tai tipiškas robinzonados tekstas ir tipiškas XIX a. vidurio lietuvių didaktinis tekstas.

Modelio konstatavimas ypač išryškina didaktinės prozos specifiką. Skirtingi žanrai – didaktinis apsakymas, didaktinė apysaka leido dvejopai kalbėti apie pasaulį (siauriau, glausčiau ir plačiau, išsamiau), bet tik griežtuose tradicinio modelio rėmuose. Modelio diktato neišvengė nė vienas XIX a. lietuvių didaktinis rašytojas. Šito ir nesiekė.

Džiuljeta Maskuliūnienė, *XIX a. lietuvių didaktinė proza: adresatas ir tekstas*, Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2005, p. 14–70.

²¹⁸ Įdomu pastebėti, kad S. Daukanto tekste daug kartų vartojamas žodis Europa. Peliūzė mąsto: „O jei as dabar Europoj būčiau ir visus lietygus įrankius turėčiau“ (Ten pat, p. 253), „nuožmieji žmonys daug stipresni yra nekaip mes, europionys, kurie lepusiai auginti esam“ (Ten pat, p. 263). D. Defo kūrinyje žodis Europa nevartojamas, visur minima Anglija ar vardijamos kitos šalys. Tai labai taikliai atspindi angliškąjį mentalitetą – jie savęs nelaiko europiečiais. O S. Daukantas – priešingai, vis stengtasi pabrėžti, akcentuoti – „mes, europionys“.